

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 530

TUNA BULGARLARI VE DİLLERİ

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

ANKARA, 1987

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 530

TUNA BULGARLARI
VE
DİLLERİ

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

İÇİNDEKİLER

I. Bölüm : Proto-Bulgarlar, Tuna Bulgarları	1
II. Bölüm : Tuna Bulgarlarının dili	11
1. Bulgar Hanları listesi	12
2. Tudor Doksov'un notu	24
3. Nagy Szent-Miklós hazinesindeki Proto-Bulgar yazitları	26
a) Grek harfli Buyla Jopan yaziti	26
b) Runik harfli Proto-Bulgar yazitları	30
4. Proto-Bulgar yazitları	33
a) Türkçe Proto-Bulgar yazitları	34
i) Preslav yaziti	34
ii) Çatalar yaziti	41
5. Proto-Bulgar yazitlarındaki Türkçe kelime ve ibareler ..	41
a) Unvanlar	41
b) Kişi adları	49
c) Boy adları	56
d) Diğer kelimeler	58
6. Bizans kaynaklarındaki etnik adlar	60
7. Eski Kilise İslävcasındaki Proto-Bulgarcı abntilar	64
Bibliyografya	67
Proto-Bulgar yazitlarının fotokopileri	69

I. BÖLÜM

PROTO - BULGARLAR, TUNA BULGARLARI

Batu veya Avrupa Hunları hükümdarı Atilla'nın 453 yılında ölümünden sonra yerine geçen en küçük oğlu *Irnek* (*Ιρνεκ*) babasının kabileleri üzerindeki egemenliğini, kısa bir süre için de olsa, sürdürmüştür, fakat onun kurduğu siyasi ve askeri örgütü devam ettirememiştir. Attila'nın Hun konfederasyonu, bu nedenle, onun ölümünden kısa bir zaman sonra çözülmüş ve dağılmıştır.

Bizans tarihçilerinden Rhetor Priskos ile Suidas, 463 yılında, *Şaragur* (*Σαράγουρος*), *Ugor* (*Οὐγόροι*) ve *Onogur* (*Ονόγουροι*) adlı Hun kabilelerinin Karadeniz'in kuzeyinde, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yerleşmiş oldukları kaydedeler (Menges 1968 : 19). Bizans tarihçilerinin kaydettikleri bu Hun kabilelerinin Attila'nın oğlu *Irnek*'in başkanlığında konfederasyona dahil oldukları anlaşılıyor.

Bu tarihten aşağı-yukarı 20 yıl sonra, 482'de, Bizans kaynakları bu konfederasyonun veya onun en önemli kabilesinin adı olarak *Bulgar* (*Βούλγαροι*) adını da zikrederler. Bu, *Bulgar* adının tarihî belgelerde ilk kez zikredilişidir. *Irnek*'in Bulgar konfederasyonu, batıda, Tuna'nın kolları civarındaki Grek'lerin *Onglos* (*Ογγλος* "köşe, bucak"), Osmanlı Türklerinin de daha sonra *Bucak* adını verdikleri bölge ile Kafkas dağlarının kuzey-batısındaki Kuban bölgesi arasında uzanan bozkırları kapsıyordu. Bu konfederasyon başlica iki federasyondan oluşuyordu: *Kutrigur*'lar (*Κουτριγουροι*) ve *Utigur*'lar (*Ουτιγουροι*). Kutrigur Bulgarları konfederasyonunun batı kısmında, Utigur'lar ise doğu kısmında yerleşmişlerdi. Bu ilk Bulgar konfederasyonunun merkezi doğuda, büyük bir olasılıkla, Kuban ırmağı civarında bulunuyordu. Bizans imparatoru Zenon (476-491) İmparatorluğun Balkan sınırlarını güvence altına almak için akraba iki Bulgar kavmi olan Kutrigur'larla Utigur'ları birbirlerine karşı kuşkırtıp savaştırmış, bu savaşta yenik düşen Kutrigurlardan 2000 kadar aileyi 482 yılında Trakya'ya yerleştirmiştir ve hizmetine almıştı.

Bizans kaynaklarının zikrettiği *Bulgar*'lar, hiç şüphesiz, Attila'nın Hun konfederasyonuna bağlı Hun-Türk kabilelerinden idiler. Bu ilk Bulgarlar, Sovyet Türkologlarından Baskakov'un "Batı Hunca" adını verdiği (1962 : 188), Batı Türkoloji çevrelerinde ise genellikle "Ana Bulgarca" (Proto-Bulgarian) adı ile anılan ve bugünkü tek temsilcisi Çuvaşça olan arkaik bir Türk lehçesi konuşuyorlardı. Proto-Bulgar'lar, böylece, Doğu Avrupa ve Balkanların Türkçe konuşan ilk göçmen ve sakinleri olmuşlardır (Menges 1968: 20).

Onogur ('Ονόγυρος) adı da verilen bu yeni Hun-Bulgar konfederasyonu Roma İmparatorluğuna karşı Attila Hunları kadar düşmanca davranışmıyordu. Oğur veya Bulgar Türklerinin her iki grubu, yani Kutrigur'lar ve Utigurlar, Bizans'la dostça ilişkiler kurmak istiyorlardı. Kutrigur'lar, bu amaçla, 535'te Bizans generali Belzarius'un kumandasında İtalya'da savaşmışlardır. Bu dostluk ve yakınlıktan yararlanmak isteyen Bizanslılar Onogur-Bulgarlara misyonerler göndermektede gecikmediler, hattâ onların ülkesinde Karduşt'un yönetiminde bir piskoposluk bile kurdular (537). Karduşt Huncayı, yani Onogur-Bulgar Türklerinin dilini öğrenmiş ve yedi yıl süren bir çalışmadan sonra İncil'i Huncaya çevirmiştir (544 dolayları). Kutsal kitabın bu çok değerli Hunca çevirisi, ne yazık ki, bize kadar gelmemiştir (Menges 1968 : 20).

Avar Egemenliği

Hun-Bulgar devleti VI. yüzyıl ortalarında Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Azak (Maiotis) yarımadasının doğusundaki kısım Utigur'ların, batısındaki kısım ise Kutrigur'ların yönetimi altında bulunuyordu. Bu iki Hun-Bulgar devleti 560 yılı civarında dört-beş yıl kadar önce Orta Asya'nın doğusundan gelmiş olan (Göktürk'lerden kaçan) Moğol asılı Avarların (Juan-Juan'ların) egemenliği altına girer. Avrasya bozkırlarında yerleşmeye elveli toprak bulamayan Avar'lar, batıya doğru yayılmağa devam eden Göktürk'lerin de baskısı ile, daha batıya, Balkanlara ve Avrupa içlerine doğru gider ve 567'de Pannonia'yı, yani bugünkü Macaristan'ı, işgal ederek orayı kendilerine merkez yaparlar. Avar'lar Pannonia'ya giderken beraberlerinde Kutrigur'ların bir kısmını da götürmüştür (Fehér : 30). Bazı kaynaklarda, Macaristan'daki Avar ordusunda onlarla birlikte savaşan Kutrigur'ların da adları geçer. Avar kağanı Bayan'ın 568'de Dalmaçya'ya 10,000 Kutrigur savaşçısı gönderdiği bilinmektedir. Bu rakam, Avar

ordusundaki Kutrigur sayısının hiç de az olmadığını gösterir. Hattâ, Avar yurdundaki Kutrigur'lar, 630 yılında, ana yurttaki akrabalarına uyarak, Avarlara karşı isyan girişiminde bile bulunmuşlardır (Fehér : 30).

VII. yüzyıl başlarında, Avar devletinin en doğu ucundaki Utigur Bulgarları başka bir Türk boyunun yönetimine girer. Bulgar Hanları listesinde İrnik'ten 150 yıl sonra, yani 603 yılında, *Ermi* (EPMI) boyundan *Gostun* (ΓΟCΤΟΥHb) adlı bir şahsin, *namestnik* yani "vali" sıfatı ile Bulgarların başına geçtiği kaydedilmiştir. *Gostun*'un Bizans kaynaklarındaki adı veya unvanı *Organ-as* ('Οργανός) tır. Bazın bu adı son Göktürk kağanı *Ozmış*'ın adı ile karşılaştırarak *Organ* adının Doğu Türkçesi *oz-* "kurtulmak" fiilinin Batı veya Bulgar Türkçesi karşılığı olan *or-* kökünden *gan* eki ile yapılmış bir isim olduğunu ileri sürüyor (Bazin 1974 : 682). *Gostun* veya *Organ-as*, *dohs'* ($\Delta\Omega\mathrm{X}\mathrm{C}$) yani "Domuz" yıldan (603) *segör'* ($\mathrm{\Psi}\mathrm{E}\mathrm{G}\mathrm{O}\mathrm{P}$) yani "Şığır" yıldıma 605) kadar valilik yapmıştır.

Büyük Bulgaristan

Gostun'dan sonra Bulgar tahtına adı Bizans kaynaklarında *Korrat-os* (Κορράτος), Bulgar Hanları listesinde ise KOYPT, KYPT şeklinde kaydedilen *Korrat* veya *Kuvrat* geçer. Bazı araştırmacılar bu adı Türkçe *kurt* kelimesi ile bir ve aynı saymak istemişlerdir. Ancak, kelimenin Bizans kaynaklarındaki şekli ile Latince yazılışı olan *Crobatus* (*Corbat-us* yerine) bu birleştirmeyi çürütmektedir. Ayrıca, "kurd"un Eski ve Genel Türkçe adı *kurt* değil, *böri*'dir. Kâşgarlı Mahmud'un "Oğuzea" olarak kaydettiği *kurt* "kurt" kelimesinin sadece Oğuzlarda kullanılan bir tabu kelimesi olduğu anlaşılıyor. Büyük Bulgaristan devletinin kurucusunun adı veya unvanı şüphesiz ki, *Kuvrat* veya *Korrat* idi. Bu ad Orhon Türkçesi *kubrat* "derlemek, toplamak, cememek" (Uygurca *kuvrat-*) fiilinin emir şekli olabilir. İkinci Göktürk kağanlığını kuran Kutluğ'un unvanı da, bilindiği gibi, *İl-teriş* "kabileleri toplayan" idi.

Kuvrat bir *segör* (sığır) yılı olan 605 yıldan yine bir *segör* yılı olan 641'e kadar hanlık veya hükümdarlık etmiştir. *Dulo* ailesine mensup olan *Kuvrat* 584 yılında doğmuş, Konstantinopl'da eğitim ve öğrenim görmüş ve 619 yılında orada vaftiz edilmiştir. *Kuvrat*, Bizans'la ittifak ederek 630 yılında Avar'lara baş kaldırılmış, beş yıl süren bir mücadeleden sonra Avar boyunduruğundan kurtuluş hareketini gerçek-

leştirmiş ve ilk bağımsız *Onogundur-oi* (Ονογούνδουροι) veya Büyük Bulgaristan (ἡ Μεγάλη Βουλγαρία) devletini kurmuştur (Menges 1968 : 31).

Kuvrat'ın beş oğlu vardı. Onun 641 veya 642'de ölümünden sonra yerine en büyük oğlu *Bat-Bayan* (Βατβαλλῶν) veya Bulgar Hunları listesindeki adı ile *Bezmer* geçer. Bat-Bayan veya Bezmer Kafkas-ya'nın kuzeyindeki Doğu Bulgarlarının hanı, Kuvrat'ın üçüncü oğlu *Asparuh* (Ασπαρούχ; Bulgar Hanları listesine göre *Esperih* veya *İsperih*) da batıdaki Kutrigur Bulgarlarının hanı olur (Fehér : 31).

Hazar Egemenliği

Hazar Türklerinin Kafkasya'nın kuzeyindeki Bulgar ülkesine yaptıkları baskı sonucu VII. yüzyıl ortalarında bu Bulgar Hanlığı yıkılır ve Bulgar kabileleri Don ırmağı ile Kuban ırmağı arasındaki ana yurtlarında Hazar'ların egemenliği altına girerler. Hazar'lar gerek kendi ekonomik düzenlerini gerekse kendilerine bağlı halkların huzur ve güvenini korumak için Bulgarlarla onlara bağlı Macarlardan sınır bekçileri olarak yararlanmışlardır. Kuban Bulgarları federasyonuna bağlı olan Macarlar Bulgar Türklerinin kuzey komşuları olarak Avar devletinin sınır bölgesindeki toprakları onlara karşı korumuşlardır (Fehér : 31).

Tuna Bulgar Devleti

Hazar'ların batıya doğru ilerleyişlerine ve baskularına dayanamayan Batı Bulgarları veya Kutrigur'lar, Asparuh'un liderliğinde Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkararak Dnyester ile Prut arasındaki bölgeye, Besarabya'ya güç ettiler. Ancak, Basarabya kuzeyden ve doğudan gelecek düşman akınlarına karşı açık ve ekonomik merkezlerden uzak bir ülke olduğu için Bulgar'lara devamlı bir yerleşim alanı olamazdı. Ayrıca, Kutrigur Bulgarlarının batıya doğru olan yollarını da Karpat dağları kapatıyordu. Bulgarlar bu nedenle Besarabya'yı yeni yurtları için geçici bir hareket noktası olarak kabul ettiler ve güneye doğru, Dobruca yönünde akınlara başladılar. Bizans bu sırada Arap akınlarını durdurmakla meşguldü. Çunku, yeni halife I. Muaviye kumandasındaki müslüman Arap orduları Anadolu'ya hücumlarını artırmışlar ve İstanbul'u kuşatmışlardır (674-678). Bu fırsatın yararlanan Bulgarlar 679'da Asparuh'un kumandasında Tuna'yı geçtiler ve Dobruca'yı işgal ettiler. Bizans imparatoru bunun üzerine büyük bir

ordu topladı ve Tuna'ya hareket etti. Ancak, Tuna bataklıkları Bizans ordusunun harekâtına engel oldu ve askerlerin morallerini bozdu. İmparator IV. Konstantin'in İstanbul'da toplanan Sinod'a katılmak için ordusunun başından ayrılması üzerine Bizans kuvvetleri düzensiz bir şekilde çekilmeye başladılar. Bulgarlar bu fırsatlarından yararlanarak Bizans ordusuna karşı saldırıyla geçtiler ve ona büyük kayıplar verdirdiler (680). Bulgarlar bu zafer üzerine önce Tuna ile Balkan (Haimos) dağıları arasındaki bölgeyi, daha sonra da Aşağı Moezya (Moesia) ile Trakya vilâyetini ele geçirdiler. Bizans imparatoru, bu oldu-bitti karşısında, 681 yılında, Bulgarlarla barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı (Fehér : 45).

681 yılında Asparuh ile Bizans imparatoru IV. Konstantin arasında imzalanan barış anlaşması ile Bizans tarafından resmen tanınan Tuna Bulgar devleti bu tarihten başlayarak Balkanlarda ve Orta Avrupa'da çok önemli bir siyasi varlık durumuna gelmiştir. Merkeziyetçi ve çok disiplinli bir askeri örgütü sahip olan Tuna Bulgar devleti gittikçe zayıflayan Bizans'ı kuzeyden gelen kavimlerin göç ve akınlarına karşı koruduğu gibi bölgede maddî ve manevî kültürün gelişmesini de sağlamıştır. Bölgede yaşayan ve nüfusun çoğunu oluşturan güney İslav kabileleri yönetici sınıf durumunda olan Bulgar Türklerinin himayesinde ekonomik ve kültürel bakımdan gelişmişler ve iki yüz yıl içinde yönetici sınıfın da İslavlAŞMASI ile ilk İslav toplumunu ve devletini yaratmışlardır.

Asparuh'un 702 yılında ölümünden sonra Bulgar tahtına oğlu *Tervel* (*Téφελις*) geçer. 695 yılında tahtından indirilip sürgün'e gönderilen Bizans imparatoru II. Justinyanus, Asparuh'un halefi Tervel'den yardım ister. Tervel Han bu yardım teklifini kabul eder ve 705 yılında ordusu ve II. Justinyanus ile birlikte Bizans surları önüne gelir, Justinyanus taraflarının da yardımını ile şehri işgal eder (Fehér : 48). Ancak, Tervel sayesinde yeniden tahtına oturan II. Justinyanus verdiklerini geri almak için 708'de Bulgar Türklerine karşı saldırıyla geçerse de savaşta Bulgarlara yenik düşer. 711 yılında tahtı yeniden tehlikeye düşen II. Justinyanus Tervel Han'ı ikinci kez yardımına çağırılmakta tereddüt etmez. Tervel Han İmparatora yardım için bir ordu gönderir. Fakat II. Justinyanus asilerce öldürülülmüş olduğundan yardımında bulunamaz (Fehér : 49).

716'da Bizans'ın iç durumu düzeltir ve III. Theodosios imparator olur. İyi bir diplomat olan Tervel aynı yıl Bizans ile bir barış anlaşması imzalar.

718'de Araplar Bizans'ı ikinci kez kuşatırlar. Tervel, Bizans'a yardım için bir ordu gönderir ve 20,000 kişilik Arap ordusunun yenik düşmesini sağlar. Bu yenilgi üzerine Araplar kuşatmadan vazgeçerek çekilirler.

Tervel 718 Eylülünde ölürlü. Tervel'in ölümünden sonra Bizans kaynakları 37 yıl boyunca Bulgar Türklerinden söz etmezler. Bu suskuluk, Bizans'ın bu süre içinde içte karışıklıklarla dışta da Araplarla fazla meşgul olmaları ile açıklanabilir.

Tervel'den sonra Bulgar tahtına *T(i)virem* (ТВИРЕМb) adlı bir han geçiyor. At yılının (718) sekizinci (Eylül) ayında Bulgar tahtına geçen *T(i)virem* Han 721 yılı temmuz ayma kadar üç yıl hükümdarlık etmiştir (Bazin 1974 : 699).

Tvirem Han'dan sonra Bulgar tahtına *Sevar* (CEBAPb) Han geçiyor. *Sevar* Han, Bulgar Hanları listesine göre *toh* (tavuk) yılının altıncı ayında, yani 721 Temmuzunda tahta geçmiş ve 736 yılına kadar 15 yıl hükümdarlık etmiştir. (Bazin 1974 : 690, 694). *Sevar*, *Dulo* kabilесinin çıkardığı Bulgar hanlarının sonuncusudur.

Sevar'dan sonra Bulgar tahtına *Vokil'* (ВОКИЛb) kabileinden *Kormisoş'* (КОРМИСОШb) geçiyor. *Kormisoş'*ın tahta çıkış yılı, Bulgar Hanları listesine göre *şegor tvirim*, yani "sığır yılının dokuzuncu ayı"dır. Bu tarih 737 yılının Ekim ayma tekabül eder (Bazin 1974 : 690). *Kormisoş* bu tarihten 754 yılına kadar 17 yıl hükümdarlık etmiştir. *Kormisoş*'un hanlığı döneminde Bizans Bulgar devletini yıkmak için harekete geçer. Bizans imparatoru V. Konstantin Kopronimos (741-775), Arapları yendikten ve tahtını sağlamlaştırdıktan sonra, Bulgar Türklerine karşı sürekli saldırırlarda bulunur. Bu amaçla Trakya'da kaleler inşa ettirir ve sınır bölgelerine Suriyelerle Ermenileri yerleştirir (Fehér : 50). Bulgarlar Trakya'da Bizans'a karşı akınlarda bulunurlarsa da bu kez başarı sağlayamaz ve yenik düşerler. Bizans imparatoru Bulgaristan'a karşı taarruza geçer pek çok tutnak alır. Bulgarlar bu durum karşısında barış istemek zorunda kabırlar (Fehér : 50).

Kormisoş'tan sonra Bulgar tahtına adı Bulgar Hanları listesinde *Vineh'* (ВИНЕХb) şeklinde eksik yazılmış olan **Sovineh* (Grekçe Σωβίνης) geçiyor. (Mikkola 1915 : 9). *Sovineh*, bir sığır yılı olan 754'ten 760'a kadar 7 yıl hükümdarlık etmiştir. *Oukil'* (~ *Vokil*) kabileinden olan *Sovineh* 759 yılında Bizans'la barış imzalamıştı. İmparator V.

Konstantin bu anlaşmaya rağmen Bulgarlara saldırırda bulunmuş, fakat bu kez yenik düşmüştür.

Sovineh'in hanlığı sırasında Bulgar devletinde isyanlar çıkmıyor ve kargaşalıklar baş gösteriyor. Taht için çıkan iç savaşta *Ugen'* (ΟΥΓΑ-ΗΗβ) kabilesinden Teleç galip geliyor ve Sovineh'i öldürerek tahta geçiriyor. Ancak Teleç, Bizans'a karşı başarılı olmadığı için 763'te öldürülüyor.

Teleç'ten sonra Bulgar tahtına adı Bizans kaynaklarında *Savinos* (Σαβίνος) olarak kaydedilen bir han geçiyor 763. Savinos iç karışıklıkları gidermek ve Bizans'la barış anlaşması yapmak için uğraşıyorsa da bunda başarılı olamıyor ve canını kurtarmak için İmparatora sığınmak zorunda kalıyor. İmparator Savinos'u kendi yurttaşlarına karşı silâh olarak kullanarak Bulgarları egemenliği altına almağa çalışıyor. (Fehér : 51).

Bulgar Hunları listesinde adı geçen son hükümdar *Umor'* (ΟΥΜΟΠΒ) dur. Umor da, Kormisoş ve Sovineh gibi, *Ukil'* (~ *Vokil*) kabilesine mensuptu. *Umor'*un tahta geçiş tarihi *dilom toutom*, yani yılının dördüncü ayıdır. Bu tarih 765 Mayıs ayına tekabül eder (Bazin 1974 : 692). Bulgar Hanları listesinde Umor'un 40 günden beri tahta olduğu kaydedilmiştir. Buna göre Bulgar Hanları listesinin telif tarihi de 765 Haziranı olmak gereklidir (Bazin 1974 : 692).

Umor'dan sonra Bulgar tahtına geçen *Bayan* (Βαῖανός) ve *Tokto* (Τόκτος) iç karışıklıkların kurbanı ve Bizans'ın oyuncası oluyorlar (Fehér : 51).

770 yılında Bulgar tahtına *Telerig* (Τελέριγος) Han geçiyor. Telerig Bulgar devletindeki iç karışıklıkları gidermeye ve devleti toparlamaya çalıştı. Bizans imparatoru V. Konstantin hükümdarlığının son yıllarda (773-775) yeniden Balkanlara doğru sefere çıktı ve Telerig kumandasındaki Bulgar ordusunu yenilgiye uğrattı. Bu yenilgiye rağmen Bulgarlar Bizans'a yine de boyun eğmediler ve düşman kaldılar.

Telerig'den sonra Bulgar tahtına *Kardam* (Κάρδαμος) Han geçti (777). Kardam Han Bulgar devletindeki iç kargaşa son vermiş ve dış siyasette de çok başarılı olmuştur, Kardam Han döneminde (777-803) Makedonya Slavları Bulgar devleti bünyesine alındı; böylece de devletin sınırları genişledi. Kardam Han kumandasındaki Bulgar ordusu Balkanlarda Bizans ordusunu yendi ve bu başarısından yararlanarak

Bizans'tan alınan eski yıllık vergiyi yeniden almak isteğinde bile bulundu.

Telerig ve özellikle Kardam Han ile birlikte Bulgar tarihinin parlak dönemi başlamıştır.

Kardam Han'dan sonra Bulgar tahtına Krum (Крум) Han (803-814) geçti. Krum Han'ın tahta geçmesi ile birlikte Bulgar devletinin sınırları genişlemiştir. 803 yılında Büyük Avar devleti Frankların darbesi ile yıkılmış, Krum Han Doğu Macaristan ile Transilvanya'yı işgal etti. Bizans imparatoru I. Nikeforos (802-811), Bizansın Trakya ve Makedonya'daki kolonilerini korumak amacıyla 811 yılında Balkanlara ve Bulgarlara karşı sefere çıktı ise de Krum'a yenildi ve savaşta hayatını kaybetti. Krum Han, daha sonra, 813'te imparator I. Mihail'in 811-813) ordusunu da hezimete uğratıyor ve Bizans'ın çevresini yakıp yıkıyor. Bundan sonra yurduna dönen Krum Han Bizans'a karşı yeni bir saldırıyla geçmek için büyük bir ordu kurarken ölmüş ve bu planını gerçekleştirememiştir.

Krum Han'dan sonra Bulgar tahtına oğlu ve Bulgar tarihinin en önemli hükümdarı olan *Omurtag* (Օմուրտակ ~ Ομωρτάκης) geçiyor (814-831). Bulgar devleti Omurtag döneminde gerek ekonomi gerekse kültür bakımından çok ilerlemiştir. Omurtag, babası Krum Han dönemindeki fetihlerle elde edilen toprakları korumak için içte huzura dışta da uzun süreli barışa ihtiyaç olduğunu çok iyi biliyordu. Niş, Belgrad ve Doğu Macaristan işgal edilince Sofya-Niş-Belgrad yolu ile orta Tuna bölgesine giden ticaret yolu Bulgaristan toprağından geçmeye başlamıştı. Daha sonra Üsküp de işgal edilince, Selanik-Belgrad yolu da Bulgarların eline geçti. Bulgaristanı ekonomik bakımından geliştirmek isteyen Omurtag Bizans'la iki yıllık bir barış anlaşması imzalamıştı. Franklarla da dostça ilişkiler kuran Omurtag Bulgar devletini ekonomik ve kültürel bakımından kalkındırmak imkânını bulmuştur.

Omurtag'tan sonra Bulgar tahtına geçen *Malamir* (831-836) ve *Persiyan* (836-852) onun teşkilatçı, disiplinli ve ekonomiye önem veren siyasetini devam ettirmiştir, Bizans yeniden Bulgarlara saldırınca Makedonya'daki İslav kabilelerini ilhak etmişlerdir. Persiyan Kavala'ya kadar ilerlemiştir, daha sonra tahta geçen Boris (852-669) ise bütün Makedonya'yı fethetmiştir.

Boris'in 852 yılında Bulgar tahtına geçmesi ile Bulgaristan'ın yazısını değiştirecek önemli bir dönem başlamıştır denilebilir. Bu dönemi

başlatan olay Boris'in 864 yılında Bulgar devletinin resmî dini olarak Hristiyanlığı kabul etmesidir.

Persiyen ve Boris dönemlerinde Trakya ile Makedonya'nın fethi Bulgar devleti içindeki Hristiyanların sayısını artırmış, hattâ onlara çoğunluk kazandırılmıştı. Hristiyanlığın etkisi ile Bulgar Türkleri de bu dine intisap etmeye başladilar. Bulgar devletindeki Hristiyanların Bizans kilisesine bağlı olmaları Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesini gerektiriyordu (Fehér : 55). Bulgar devleti Hristiyanlığı kabul etmemiş olsaydı Hristiyan halkın Bizans'a katılması kaçınılmaz olabilirdi (Fehér : 55).

Boris'in Hristiyanlığı kabulünde dış etkenler de vardı. Tuna Bulgar devleti her taraftan Hristiyan devletlerle komşu idi : Bizans, Franklar ve o sıralarda kısa bir süre için de olsa önemli bir rol oynayan Morva devleti Hristiyan idiler. Ayrıca, Alman müttefiki Ludwig de Boris'i Hristiyanlığı kabule teşvik ediyordu. Bu sırada, Bulgarların milli bir klise kurmalarından veya Roma kilisesine bağlanmalarından endişe eden Bizans harekete geçti ve savaşı bile göze aldı. Boris bu sırada başarılı bir politika izledi : İmparator III. Mihael'in ordularla Bulgarlara yürüdüğü sırada Boris kendisinin ve tebasının Hristiyanlığı kabul ettiklerini bildirdi ve vaftiz edilerek Mihael adını aldı 864.

Boris Mihail'in isteği ile 864'te Bulgaristan'a gelen Yunan papazları halkı vaftiz etmeye başladılar. Boris, tebasi Hristiyanlığı kabul ederken Bulgar kilisesinin Bizans'tan bağımsız kalmasına da özen gösteriyordu. Ancak, Bizans bu girişimi iyi karşılamayınca Boris 866'da Papa'ya başvurdu (Fehér : 56). Papa I. Nikola, bunun üzerine Bulgaristan'dan kovulan Yunan papazları yerine Batı kilisesine mensup din adamlarını Bulgaristan'a gönderdi. Bu papazlar Bulgar halkın yeniden vaftiz etmeye başladılar. Bundan telâşlanan Bizans Bulgar isteklerine karşı daha hoşgörülü davranışmağa başladı. Sonunda, Bulgar kilisesi Batı'ya değil, Doğu'ya, Bizans'a bağlandı. Ancak, Bulgar kilisesi bağımsız bir baş papazın yönetiminde kaldı. Bulgar kilisesinin bağımsızlığını tanıyan Bizans, Bulgar devleti ile 30 yıllık bir barış anlaşması imzaladı.

Boris, Bulgar kilisesinin bağımsızlığını sağlarken aynı zamanda Tuna Bulgar devletinin de bağımsızlığını garanti altına almış oluyordu. Boris, din kitaplarını Bulgarcaya (Eski Kilise İslavcasına) çevirtti.

Bu konuda, Bizanslı papaz kardeşler Kiril ve Methodius, Boris'e çok yardımçı oldular ve Bulgar din ve edebiyat okulunu kurdular.

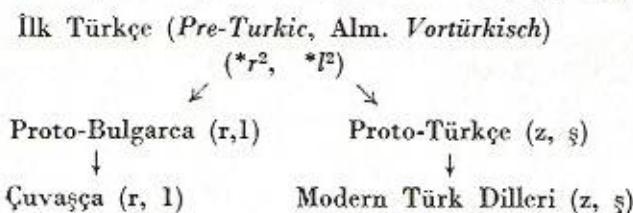
Boris, 889'da kendini tamamiyle dine vererek manastırı kapandı. Ancak, oğlu ve halefi Vladimir (889-893) Bulgarların eski dinine eğilim gösterince manastırı terk ederek oğlunun üzerine gitti ve Vladimir'ın taraftarlarını yenerek üçüncü oğlu Simeon'u (893-927) tahta oturttu (Fehér : 57).

Simeon döneminde Bulgar Türklerinin İslavlAŞıp Hristiyanlaşmalarının tamamlanmış olduğu söylenebilir. Bu özümlenme ile birlikte Bulgar Türkçesi de güney İslavcası (Eski Kilise İslavcası) tarafından sömürülmüş ve unutulup gitmiştir. Rahip Tudor Doksov'un İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında düşmüş olduğu kısa kayitta geçen ve Boris'in Bulgarları Hristiyan yaptığı tarih olan Bulgar Türkçesi *yeth' behti* yani "İt (yılının) beşinci (ayı)", ibaresi belki de bu dilin bize kadar gelen en son yazılı kalıntıdır.

II. BÖLÜM

PROTO-BULGARLARIN DİLİ

Altayistik ve karşılaştırmalı Türk dili araştırmalarına göre bugünkü Türk dil ve lehçeleri, Çuvaşça dışında, bir *z-* ve *ʂ-* dili olan Proto-Türkçeye gider. Bir Türk dili olan, fakat *z* yerine *r*, *ʂ* yerine de *l* bulunduran Çuvaşça ise Proto-Türkçeye değil, yine bir *r* ve *l* dili olan Proto-Çuvaşçaya veya Proto-Bulgarcaya gider. Altayist Poppe, Çuvaşça ile diğer dil ve lehçelerinin şeceresini, şema halinde, şöyle gösterir :

Bu şemadan kolayca anlaşılabileceği gibi, İlk Türkçedeki **r²* ve **l²* fonemleri Proto-Türkçede sırasıyla **z* ve **ʂ* seslerine değişmiş, Proto-Bulgar ana dilinde ise aynı sesler **r* ve **l* olarak kalmış ve böylece normal **r* ve **l* fonemleri ile karışmışlardır.

Yine yukarıki şemadan anlaşılacağı gibi, bir *r* ve *l* dili olan Proto-Bulgarcanın bugünkü tek temsilcisi Çuvaşcadır. Bugünkü Çuvaşcanın en eski yazılı belgeleri 18. yüzyıldan daha eskiye gitmez. Ancak, 13. ve 14. yüzyıllardan kalma Arap harflili Volga Bulgar kitabelerinin dili (Volga Bulgarcası) de, Çuvaşça gibi, bir *r* ve *l* diliidir : Vol. Bulg. *hīr* “kız” = Çuv. *hīr* (Genel Türkçe *kız*), Vol. Bulg. *cāl* “yıl” = Çuv. *śul* (Genel Türkçe *yıl*). Tuna Bulgarlarına ait dil kalıntıları (V.-X. yüzyıllar) bu dilin de Volga Bulgarcası ile akraba bir *r* ve *l* dili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Macarcaya VIII. yüzyıldan önce Kuban Bulgarcasından geçmiş ödünc kelimelerde de *z* yerine *r*, *ʂ* yerine *l* bulmaktayız. Bu durum, özellikle Kuban ve Tuna Bulgarcasına ait dil ve rileri bu Türkçelerdeki *r* ve *l* fonemlerinin eskiliğini kanıtlamaktadır.

Kuban, Volga ve Tuna Bulgarlarına ait dil malzemesi fazla değildir. Kuban Bulgarcası hakkındaki bilgilerimizi daha çok VIII.

yüzyıldan önce bu dilden Macarcaya geçmiş 300 kusur ödünç kelimeye borçluyuz. Volga Bulgarcasını da XIII. ve XIV. yüzyıldan kalma Arap harfli 90 kadar mezardaki kitabesindeki sınırlı dil malzemesi aracılığı ile bir dereceye kadar biliyoruz. Tuna Bulgarcası hakkındaki bilgilerimiz de bize kadar gelen fakat çok sınırlı olan dil malzemesine dayanmaktadır. Bununla birlikte, bu dil malzemesi Tuna Bulgarcasının mahiyeti ve onun Kuban ve Volga Bulgarcasına olan yakınlığı konusunda bizi yeterince aydınlatacak niteliktir.

Tuna Bulgarcası dil malzemesi söyle tasnif edilebilir :

1. Bulgar Hanları listesindeki Proto-Bulgarca kelime ve ibareler;
2. Tudor Doksov'un hâsiyesindeki Proto-Bulgarca ibare;
3. Nagy Szent-Miklós hazinesindeki Proto-Bulgar yazıtları;
4. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelime ve ibareler;
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adlar;
6. Eski Kilise İslâvcasındaki Proto-Bulgarca ödünç kelimeler.

Bulgar Hanları Listesi

Bulgar Hanları listesi Bizans Grekçesinden (Orta Grekçe) Eski Kilise İslâvcasma tercüme edilmiş *Ellinskiy Letopisets* (Elen Vak'anüvisi) adlı bir el yazmaları kodeksinde bulunur. Bu eserin üç yazma nüshası mevcuttur. Moskova Tarih Müzesinde bulunan iki nüshasının biri 15. yüzyıl sonlarında öbürü de 16. yüzyıl başlarında kopya edilmiştir. Eserin üçüncü nüshası da Leningrad Halk Kitaphığında bulunmaktadır.

Ellinskiy Letopisets'teki Bulgar Hunları listesi ve bu listedeki Tuna Bulgarcası kelime ve ibareler üzerine yapılmış en ayrıntılı çalışma Omeljan Pritsak'ın araştırmacısıdır : *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Proto-bulgaren*, Wiesbaden 1955. Pritsak bu eserinde daha önce Bulgar Hanları listesi üzerinde çalışan araştırmacılarca yapılmış birçok okuma ve yorum yanlışlarını düzeltmiştir. Pritsak'ın pek inandırıcı ve kandırıcı olmayan bazı yorum ve açıklamalarını da Fransız Türkologu Louis Bazin eleştirmiştir ve yeni yorum önerilerinde bulunmuştur (Bibliyografya'ya bkz.).

Bulgar Hanları Listesinin Çevirisi

I.

Avitohol' (:) 300 yıl yaşadı; kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *dilom' twirem'* (idi).

Irnik' (:) 150 yıl yaşadı; kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *dilom' twirem'* (idi).

Gostoun' (:) Naip (olarak) bu 2 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Ermi* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *doh's twirem'* (idi).

Kourt' (:) 60 yıl hüküm sürdürdü; kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) (yılı *segör' veçem'* (idi).

Bezmer' (:) 3 yıl (hüküm sürdürdü); onun kabilesi (de) *Dulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *segör' veçem'* (idi).

Bu 5 han Tuna'nın öbür tarafında kazınmış başlarla hüküm sürüdüler ve sonra *İsperih* Han Tuna'nın bu tarafına geldi; ve işte hâlâ (hüküm sürüyor).

II.

Esperih Han 60 ve bir yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *vereni-alem'* (idi).

Tervel' (:) 20 ve 1 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *tekou-çitem'* (idi).

Tvirem' (:) 20 ve 8 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *dvan-şehtem'* (idi).

Sevar' (:) 15 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Doulo* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *toh-altom'* (idi).

Kormisoş' (:) 17 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Vokil'* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *segör' twirim'* (idi). Bu han *Doulo* kabilesini, yani *Vihtun'* (un kabilesini) değiştirdi.

/Sa/-vineh' (:) 7 yıl (hüküm sürdürdü) ve kabilesi *Oukil'* (idi) ve onun (tahta çıkış) yılının adı *segör'-alem'* (idi).

Telets' (:) 3 yıl (hüküm sürdürdü); kabilesi *Ougain'* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *somer' altom'* (idi). Ve bu (han) da başka bir kabileden (idi).

Oumor' (:) 40 gün (hüküm sürdürdü); kabilesi *Oukil'* (idi) ve (tahta çıkış) yılı *dilom' toutom'* (idi).

* * *

Bulgar Hanları listesinde her hükümdarın tahta çıkış yılını belirten ve iki kelimededen oluşan Proto-Bulgarca, daha doğrusu Tuna Bulgarcası, ibarelerin ilk kelimesi 12 hayvanlı Türk-Bulgar takviminin yıllarından birini gösteren bir hayvan adı, ikinci kelimesi ise o yılın ayını belirten bir sıra sayısıdır. Listede geçen Tuna Bulgarcası hayvan adları şunlardır: *dilom* "yılan", *doh's* "domuz", *segör* "sığır", *vereni* "ejder", *tekou* "teke", *dvan* "at", *toh* "tavuk" ve *somer* "siçan". Ayları gösteren Tuna Bulgarcası sıra sayıları ise şunlardır: *veçem'* "üçüncü", *toutom* "dördüncü", *altom'/altom'* "altıncı", *çitem'* "yedinci", *şehtem'* "sekizinci", *twirem'/tvirim'* "dokuzuncu" ve *alem'* "sonra gelen, yani on birinci".

12 hayvanlı Türk-Bulgar takvimindeki yıl adlarının açıklaması aşağıdadır.

1. ΔΙΛΟΜ^b *dilom'/cilam'* = Genel Türkçe *yılan*, Kır. vb. *cilan*, Kzk. *jilan*, Tuv. *çilan*, Yak. *silan*, Çuv. *silen* (<*cilen <*cilan “Yılan, 12 yıllık dönemin altıncı yılı”. Bu kelimedeki Tuna Bulgarcası ön ses Δ-, büyük bir olasılıkla, /c/ ünsüzüne çok yakın ön damaksılaşmış bir /d'/ ünsüzünü temsil etmektedir. Genel Türkçe /y/ ünsüzüne tekabül eden bu ses Macarcaya ve Eski Kilise İslavcasına geçmiş Eski Bulgar Türkçesi kelimelerde de görülür : Ma. *diō/diō/* “ceviz” <*yivō* < *ciğaq = Orta Türkçe (MK) *yağak* ay., Çağ. *yañak/yañaq*, Kır. *cañgak*, Kzk. *jañgak*, Yuyg. *yañak* <*yağak; Eski Kilise İslavcası ΔΟΧΒΤΟΡ^b *doh'tor'* /cohtar/ “yastık” < Tuna Bulg. **cohtar* < **coktar* < **cogdar* = Çuv. *śitar* ay. <**cigtar* < **cogtar* < **cogdar* < **yogdar*; Orta Türkçe (MK) *yogdu/coğdu* “devenin çenesilarındaki uzun tüyler”, Tuv. *çoğdur*, Kır. *coğdar* ay. < **yogdar*. Kelime sonundaki -r, Menges'in belirtmiş olduğu gibi, Türkçe topluluk veya çokluk eki olmalıdır. Bu kelime Moğolcaya da geçmiştir : Mo. *cogdur, cogdar* “devenin boyunularındaki uzun tüyler”.

Genel Türkçe y- sesine tekabül eden Ana Bulgarcası ön ses *d- (δ) bir de Ural ırmağının Türkçe adı olan *Yayık* kelimesinin eski Bizans kaynaklarındaki şeklinde görülür. Bu ad Menandros Protektor'da Δαιχ dayih, M. S. 2'nci yüzyılda yaşamış Ptolemaios'ta ise, Gerekçe nominativus eki -s ile birlikte, Δαιχ dayik-s şeklinde geçer.

Tuna Bulgarcası *dilom* kelimesinin ikinci hecesindeki yuvarlak o ünlüsü, hiç şüphesiz, aslı a'nın dudaksıllaşması ile oluşmuştur. Bu yuvarlaklaşma sonucu son ses -n de dudak ünsüzü -m'ye değişmiştir : *dilom /cilom/* < **cilam* < **cilan*.

2. ΔΟΧС *doh's /dohos/* = Genel Türkçe (Uyg., MK) *toñuz*, Yuyg. *toñuz, tonguz*, Sarı Uyg. *tonis, tovis*, Trkm. *doñuz, doñız*, Kzk. *doñız* “domuz, 12 yıllık dönemin 12'nci yılı”. Tuna Bulgarcası *doh's* kelimesinin ilk ve son sesi bu kelimenin öz Tuna Bulgarcası bir kelime olmadığını gösterir. Genel Türkçe ön ses t- Tuna Bulgarcasında korunmuştur : *t(i)vir* = Genel Türkçe *tokuz, tekou* = Genel Türkçe *teke, toh* Genel Türkçe *takagu, takigu, taguk*. Kelimenin son sesi -s de onun z- Türkçesi bir dilden alnmiş olduğunu kanıtlar. İç sesteki ñ > h değişmesi de -g- aracılığı ile meydana gelmiştir : *doh's /dohos/* < **dokus* < **dogus* < **doñuz*.

Ana Bulgareada “domuz” anlamında kullanılan kelime **cisnaq* idi. Bunu Macarcaya geçmiş *disznó* şeklärinden anıyoruz : Ma. *disznó*

<*gysznó* <**cisnağ* (Ligeti 1961 : 30). Kelime Ana Bulgarcaya giden Çuvaşçada da yaşamaktadır : *sisna* <**śisna* <**cisnağ*. Bu Çuvaşça kelime Çeremisçeye de geçmiştir : *śośna* < Çuv. **śisna* (Ligeti 1961 : 30).

12 hayvanlı Türk takviminde 12'nci yıl bazı Türk dillerinde öz kelime ile değil, fakat ödünçleme ile adlandırılır. Eski Türkçede 12'nci yılın adı *toñuz* değil, ödünç bir kelime olan *lagzın* idi. Bazı Türk dillerinde biri hayvan adı öbürü de 12'nci yılın adı olmak üzere iki ayrı kelime kullanılır : Yuyg. *çoçka* “domuz” (hayvan adı), *toñuz* “12'nci yıl”; Özb. *çoçka* (hayvan adı), *toñuz* (yıl adı); Kzk. *irişka* (hayvan adı), *doñız* (yıl adı) vb. Kazakça *doñız* kelimesi ön ses 'den ötürü öz Kazakça olmayıp başka bir dilden veya lehçeden ödünçlemedir. Aynı durum Tuna Bulgarcasında da meydana gelmiş olmalıdır.

3. ШЕГОР *segör* = Genel Türkçe *şığır*, Tat. vb. *sıyır*, Bşk. *hiyır* “şığır, inek, öküz; 12 yıllık dönemin 2'nci yılı”. Kelimenin ilk hecesindeki İslaveca e harfi zayıf veya zayıflamış bir *i* veya *i'*yi temsil ediyor olmalıdır. Aynı kelime, Proto-Bulgar kitabelerinden Çatalar kitabesinde Grek harfleri ile *σιγορ*, yani *sigor* (= *şigor*) şeklinde *i* iledir (Beşevliyev 1979 : 201).

Ön ses *s*'nin *ş*'ye değişmesine gelince, *i* ve *i'* öündeki *s* foneminin *ş*'ye değişmesi, bilindiği gibi, Bulgar Türkçesi grupundan Çuvaşçada ve Altay dillerinden Moğolcada görülen kurallı bir ses değişmesidir : Çuv. *şirt* “kıl” (= Genel Türkçe *sırt*), *şıl-* “silmek” (= Genel Türkçe *sil-*), *şıl* “diş” <**sil* = Genel Türkçe *tış* (= Mo. *şidün* <**sidün* <**sil-dün*) vb. Aynı ses değişmesi Kuban Bulgarcasından Macarcaya geçmiş eski ödünçlemelerde de görülür : Mac. *sörke* /şörke/ “sirke, bit yumurtası” < Kuban Bulg. **sirke*, Çuv. *şırka* ay. <**sirke* (Pritsak 1955 : 44).

Kelimenin ikinci hecesindeki *o*, büyük bir olasılıkla, zayıf veya zayıflamış bir *i* veya *a* ünlüsünü temsil etmektedir. Genel Türkçe *şığır* kelimesinin Ana Bulgarcası şeklärin **sigur* olduğu da düşünülebilir. Başka bir açıklama da iç ses *ğ*'nın çift dudak ünsüzü *w*'ya yaklaşan söylenişinin etkisi ile ikinci hece ünlüsünün yuvarlaklaşmış olabileceğidir.

4. ВЕРЕНИ *vereni* “ejder, ejderha yılı?” = Orta Türkçe *evren* “büyük yılan, ejderha”, Eski Anadolu Türkçesi *evren* “büyük yılan, ejderha”, Dede Korkut *evren* “çok büyük, azman”, Anadolu Ağızları *erren*, *eran* “büyük yılan, canavar; büyük, kocaman”. Esperih'in tahta çıkış yılının adı olan *vereni* kelimesi Bulgar Hanları listesi üzerinde çalışan araştırmacıları çok uğraştırmıştır. Mikkola *verenialem* ibaresini

ver-enialem şeklinde ayırmış, birinci kelimenin ilk hecesi unutulmuş **suver* veya **sever* “siçan” olabileceğini ileri sürmüştür ve bunu Çuvaşça *sirir* “dağ faresi” kelimesi ile karşılaştırmıştır (1915 : 15). Mikkola'ya göre ibarenin ikinci kısmı olan *-eni alem de eni* “10” ve *alem* “birinci” kelimelerinden oluşmaktadır (1915 : 16). Buna göre Esperih'in tahta çıkış tarihi “Siçan yılının 11. ayı”, yani 664 yılının 11.-12. ayıdır (1915 : 25).

Pritsak Bulgar Hanları listesinde Esperih için zikredilen 61 yıllık süreyi onun hanlık süresi olarak değil de ömrü olarak almış ve Esperih'in bir kaplan yılı olan 630 yılında doğduğunu ileri sürmüştür (1955 : 51).

Buradan hareketle, Pritsak, *verenialem* ibaresinin ilk kısmı olan *vereni* kelimesini Genel Türkçe “kurt” anlamındaki *böri*, **börin* kelimesinin Tuna Bulgarcası karşılığı olarak kabul etmiştir (1955 : 55). Ona göre 12 hayvanlı Tuna Bulgarları takvimindeki üçüncü yılın adı *bars*, yani “kaplan” değil, fakat “kurt” anlamındaki *vereni* < **börin*’ idi (ay. y.).

Bulgar Hanları listesi üzerinde en son çahşanlardan Bazin Kuvrat'ın ölüm tarihinin 642, Esperih'in ölüm tarihinin ise 702 yılı olduğundan hareketle Esperih'in 741'de prens unvanını, bundan üç yıl sonra da çar unvanını aldığı ileri sürmüş ve Bulgar Hanları listesindeki 61 yıllık sürenin ejderha yılı olan 644'ten başlatıldığını iddia etmiştir (1974 : 681-685). Bazin'e göre Bulgar Hanları listesindeki *vereni-alem* ibaresinin kelimesi Türkçe *even* “büyük yılan, ejderha” kelimesinin metatetik şeklidir (1974 : 684, 685). Bazin, ayrıca, ibarenin ikinci kelimesi olan *alem* (Çatalar kitabı *elem*) kelimesinin Çuvaşça *ülim* “sonuncu, sonra gelen, sonra” kelimesinin arkaik şekli olduğunu ve Tuna Bulgarcasında “11'inci” anlamında kullanıldığını ileri sürmüştür (1974 : 658, 665). Bazin'in bu görüşünü destekleyen kanıtlar vardır. Bunlardan biri Çatalar kitabı içinde Bulgar Hanı Omurtag'ın sarayının yapılış tarihidir. Bu tarih hem 12 hayvanlı Bulgar takvimi ile hem de Grek tarihi ile verilmiştir: Βουλγαρίστι σιγορελέμ γρικιστὶ Ἰνδικτιόνος *Boulgaristi sigorelem grikisti indiktionos* İĒ “Bulgar hesabı ile *sigor-elem*; Grek hesabı ile İndiksiyon XV” (Bazin 1974 : 654). Bizans takvimine göre bu yıl “dünyanın yaratılışı”ndan sonra 6330 yılıdır ki bu da 1 Eylül 821 tarihi ile 31 Ağustos 822 tarihi arasına tekabül eder. Bulgar takvimine göre verilen *sigor*, yani “Şığır” yılı ise, resmi Çin takvimi ile, 6 Şubat 821 tarihi ile 26 Ocak 922 tarihi arasıdır. Bu durumda Grek takviminin XV. İndiksiyon yılı ile Bulgar takviminin Şığır yılının birbirine tekabül ettiği süre 1 Eylül 821 tarihi ile 26 Ocak 822 tarihi arasındaki süredir. Bulgar takvimindeki *elem* kelimesi “birinci (ay)” anla-

mina kabul edilirse, yani *sigor elem* ibaresi “Sığır (yılmın) birinci (ayı)” olarak anlaşılrsa bu 6 Şubat - 7 Mart 821 arası olur ki bu tarih XV. İndiksiyona (1 Eylül 821 - 31 Ağustos 822) tekabül etmez. XV. İndiksiyon ile *sigor* yılının birbirine tekabül ettiği süre 30 Ağustos 821 ile 26 Ocak 822 arasıdır, yani aşağı-yukarı beş aylık bir süredir. O halde Tuna Bulgarcası *elem/alem* “birinci” anlamında olamaz.

Bazin'in ikinci kanıtı Aşmarin'de tesbit ettiği Çuvaşça *ülimiš kun* “ertesi gün” ibaresindeki *ülimiš* “ertesi, müteakip” kelimesidir (1974 : 658). Bu kelime Çuvaşça *ülim* kelimesinin sıra sayısı eki almış şeklidir (*pirremiš* “birinci gibi”). Bazin, Proto-Bulgarların ayları sayarken 10 aylık süreyi bir bütün kabul ettiklerini, 11. ay için bu nedenle “sonra gelen, müteakip” anlamındaki *elem/alem* kelimesini kullandıklarını farz ediyor.

Bazin, işte bu kanıtlara dayanarak Çatalar kitabesindeki *sigor elem* ibaresinin “Sığır (yılmın) 11. (ayı)” anlamında olduğunu ve bu tarihin 29 Kasım 821 tarihi ile 27 Aralık 821 tarihi arasında tekabül ettiğini ileri sürüyor (1974 : 659). Bu tarih 26 Ocak 822'de sona eren XV. İndiksiyon yılı içindedir.

Bulgar Hanları listesine göre Kuvrat'tan sonra Bulgar tahtına üç yıllık bir süre için *Bezmer* geçmiştir. Kuvrat 641/642'de öldüğüne göre Bezmer'in hanlığı 641-644 yılları arasındadır. Bundan sonra Bulgar tahtına Esperih geçtiğine göre, listede Esperih'in tahta geçiş yılı olarak verilen *vereni*, Pritsak'ın ileri sürmüş olduğu gibi, “Pars yıl” yerine kullanılan “Böri yıl” olamaz; çünkü 644 yılı “Bars” veya “Börü” yıl değil, bir “Ejderha” yılı idi.

5. TEKOY *tekou /tekü/* = Genel Türkçe *teke*, Çağ. *tekke*, Çuv. *taka* < **teke*, Doğu Türkçesi (Zenker : 303 b) *tekev* < **tekegü* (Pritsak 1955 : 55) “teke”. Bulgar Hanları listesinde Esperih'in oğlu Tervel'in tahta çıkış yılı olarak kaydedilen *tekü* (< **tekü* < **tekegü*) Tuna Bulgarlarının 8. yıl olan “Koyun” yılı yerine kullandıkları ad olmalıdır. Listeye göre Tervel 21 yıl hüküm sürdürmüştür. Tervel'in ölüm tarihini Bizans kaynakları 718/719 olarak veriyorlar (Bazin 1974 : 688). Buna göre Tervel'in 698 yılında tahta çıkış olması gereklidir. Oysa Tervel'in babası Esperih bu tarihte henüz hayattadır. Öte yandan Bulgar Hanları listesinde Tervel'in tahta çıkış yılı olarak verilen “Teke”, yani “Koyun” yılı 698'e değil, fakat 695 ve 707 yıllarına tekabül eder. Buna göre Bulgar Hanları listesinde Tervel'in hanlık süresi olarak verilen 21 yıllık sürede bir yanlışlık vardır. Tervel, bir “Koyun” yılı olan 707 yılının yedinci ayında, yani 2-31 Ağustos 707 tarihinde Bulgar

tahtına geçtiğine göre (Bazin 1974 : 689) hanlık süresi 21 değil, 11 yıldır.

6. ΔBAH *dwan* /d'wan/ < *cuan < *yūn = Genel Türkçe *yunt* “at”, Eski Türkçe *yunt*, Orta Türkçe (MK) *yund* “at, atlar” < *yūn-t (-t çokluk eki).

Bulgar hanı T(i)virem'in tahta çıkış tarihini belirten ΔBAH_w EX-TEM_b *dwan-şehtem'* ibaresinde geçen bu kelime önce Mikkola tarafından, ikinci kelimenin ilk harfi ile birlikte, *dwan* şeklinde okunmuş ve bu kelime Türkçe *davşan* (<*tabışgan*) kelimesinin Bulgar Türkçesi karşılığı kabul edilmişti (Mikkola 1915 : 11). Ancak, Bulgar Türkçesi bir *r/l* dili olduğundan bu açıklama kabul edilemezdi. Pritsak, bu nedenle, *dwan* kelimesinin **davl'an* gibi farazî bir şeklin Tuna Bulgarcasında metateze uğramış **dval'an* yerine böyle yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. (1955 : 57, 58). Pritsak'a göre, Bulgar Hanları listesini kopya eden kimse *ΔBAΛAHb, yani **dval'an* yazacağı yerde bilmediği bu Bulgarca kelimeyi İslavca ΔBA *dva* “2” kelimesi sanmış ve bu nedenle buradaki *a* harfi üzerine Kendema işaretlerini koyarak kelimeyi “düzelmiş”dir (1955 : 57).

Bazin, T(i)virem'in tahta çıkış yılının bir “Tavşan” yılı olan 715 yılı olmayıp bir “At” yılı olan 718 yılı olduğu gerçekinden hareket ederek *dran* Kelimesinin Genel Türkçe *yunt* (< *yūn-t) “at” kelimesine tekabül ettiğini ileri sürmüştür (1974 : 694-697). Bazin'e göre kelime başındaki *d-*, *Dulo* boy adı ile *dilom* “yılan” kelimesinde olduğunu gibi *c-* sesini temsil eder; Genel Türkçe *yunt* kelimesinin sonundaki *-t* ise eski çokluk eklerinden biri olan *-t*'dır (krş. Mo. *sün* “süt” = Türkçe *süt*). Kelime içindeki *-va-* ses grubuna gelince, Bazin bunu *ua* olarak değerlendirmiştir ve diftongun Çuvaşça *tivar* “tuz” (< *tūr²), *sıvan-* “yikanmak” (< *yū-n-) kelimelerinde görüldüğü gibi uzun bir *ū ünlüsünden geliştiğini söyleyerek *dwan* /cuan/ kelimesinin **yūn* gibi bir ana şeilden çıktığını ileri sürmüştür (1974 : 696). Bazin'in bu açıklaması bizce daha makul, dolayısıyla de daha inandırıcı ve kandırıcıdır.

7. TOX *toh* /tōh/ < *taguk = Eski Türkçe *takagu/takigu*, Orta (Çağatay vb.) *taguk*, Türkçe *tavuk*, Trkm. *toruk*, Az. *toyug*, Kırg. *tök* “tavuk; 12 yıllık dönemin 10. yılı”.

Bulgar Hanları listesinde Sevar'in tahta çıkış yılı olarak kaydedilen *toh* /tōh/ kelimesini bütün araştırmacılar Türkçe *taruk* ile birleştirmekte tereddüt etmemişlerdir. Bu Tuna Bulgarcası kelime, hiç şüphesiz ki, bützülme sonucu daha eski bir **tawuk* (< **taguk*) şeklinde gelişmiştir. Kelimedede bützülme sonucu oluşan *o* ünlüsü büyük bir olasılıkla uzun

söyleniyordu. Aynı tek heceli şekli Volga Bulgar kitabelerinden birinde de buluyoruz : *خچى* /tohçı/ “tavukçu” (Tekin 1987 : 77 numaralı kitabe, 2. satır). Bu kelime Kuban Bulgarcasından Macarcaya da geçmiştir : Mac. *tyük* /tyük/ < **tivuk* < **tuguk*. Çuvaşça *çihî* şekli ise daha eski bir **täguk* şekline gider.

8. COMOP *somor* /somor/ < **suñur* = Orta Türkçe (Terc.) *suγur* “gelinecek”, Tat., Kzk. vb. *suwir* “köstebek, dağ sıçamı”, Bşk. *huwir* ay., Kırg. *sür* ay., Çuv. *sivir* ay. <*suγur* < **suñur* (Rus. *surók* ay. <*sur-ok* < Trk. **suγur*).

Bulgar Hanları listesinde Teleç'in tahta çıkış yılı (760) olarak zikredilen bu kelime “sıçan” anlamına bir kelime olmalıdır; çünkü 760 yılı bir “Sıçan” yıldır.

Anlamı üzerinde tereddüt olmayan *somor'* kelimesi araştırmacılarca farklı şekillerde açıklanmıştır. Fehér bu kelimenin Tuna Bulgarcası **somor'* u temsil ettiğini, bunun da Çağatayca *yumran* ve Tatareca *yomran* “köstebek, dağ sıçamı” kelimesinin (< **yumur-an*) eksiz şekli ile bir ve aynı olması gerektiğini ileri sürmüştür (1926 : 260). Bilindiği gibi, Genel Türkçe kelime başındaki *y-* sesi Kuban Bulgarcasından Eski Macarcaya geçmiş bazı kelimelerde *sz-* (*s-*) ile temsil edilir : Mac. *szél* = *yel*, *szeru* = *yüzük*, vb. gibi. Fehér, Tuna Bulgarcası *somor'* kelimesinin de aynı *s-* < **s-* < **y-* değişmesi sonucu meydana geldiğini söylemiştir (ay. y.). Fehér'in bu görüşünü destekleyen kanıt da yok değildir. Mişerçe *somoran* “köstebek, dağ sıçamı” kelimesi bu şekli ile kelime başındaki *y-* sesini *s-* (**s-*) sesine değiştiren eski bir Bulgar diyalektinden alılmış olmalıdır (Pritsak 1955 : 69).

Pritsak Tuna Bulgarcası *somor'* kelimesini Orta Türkçe *suğur*, Tat. vb. *suwir*, Kırg. *sür* ve Çuv. *sivir* kelimeleri ile birleştirmiştir ve bütün bu şekillerin **suğur* ~ **suñur* ana şekline veya şekillerine gittiğini ileri sürmüştür. (1955 : 70).

Bazın ise bu görüşleri kabul etmemiştir ve Tuna Bulgarcası *somor'* kelimesinin Türkçe *samur* ve Türkmençe *samır* ile bir ve aynı olduğunu iddia etmiştir (1974 : 691). Bazın, ayrıca, sözlüklerde Farsça veya Arapça kökenli olduğu belirtilen *samur* kelimesinin Türkçe asılı bir kelime olduğunu ve bunun *somur-/sömür-* fiiliinin kökü olan farazî bir **som-/*sam-* fiilinden türediğini ileri sürmüştür (ay. y.). Bazın'ın bu görüşü ve etimolojisi pek sağlam görünmüyor. Çünkü *samur* kelimesi Türkçe, Kırım Türkçesi ve Türkmençe dışındaki Türk dil ve lehçelerinde yoktur. Ayrıca, *sömür-* fiili MK'da *simür-*, Çağataycada *sümür-*, Baraba Tatareasında *simir-*, diğer Türk dil ve lehçelerinde de

sümür- şeklindedir. Bu fiulin daha basit şekli olan *sim-* "yutmak" ise Kumancada (*Codex Cumanicus'ta*) bulunmaktadır. Sonuncu şekli Altayistler Moğolca *sime-* "emmek" fiili ile birleştiriyorlar (Ramstedt 1934 : 358).

Tuna Bulgar Hanları listesinde geçen ve 12 hayvanlı eski Türk-Bulgar takvimindeki yılları gösteren hayvan adları bunlardan ibarettir. Bunlara Rahip Tudor Doksov'un Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında düştüğü bir cümlelik notta geçen ve Han Boris'in Bulgarları Hristiyan yaptığı tarihi gösteren ETXb bEXTI *yeth' behti* /*yethi behti/ "İt (yılının) beşinci (ayı)" ibaresindeki ETXb /*yethi/ (= Genel Türkçe *it*, *it*, Çuv. *yut*) kelimesini de eklemek gerekir. Böylece 12 hayvanlı eski Bulgar takvimindeki 12 hayvan adından 9'u Tuna Bulgarlarında bırakılan belgeler aracılığı ile bize kadar gelmiş bulunmaktadır.**

12 hayvanlı Tuna Bulgarları takvimindeki hayvan adları ile 12 hayvanlı eski Türk takvimindeki hayvan adları tablo halinde şöyle karşılaştırılabilir :

Yıl adı	Tuna Bulg.	Orhon	Uygur	Käşgarh	İbni Mühenna
Sıçan	somor'	küsgü	kükü	sığcan	sığcan
Sığır	şegor'	—	ud	ud	sigur
Kaplan	—	bars	bars	bars	pars, aslan, kaplan
Tavşan	—	tabisgan	tavisğan	tawışgan	tavisğan
Ejderha	vereni	ulu	luu	nek	bahg
Yılan	dilom'	yılan	yılan	yılan	yılan
At	dvan	yıldız	yunt	yund	at
Koyun	tekou	kony	koy	koy	koym
Maymun	—	biçin	biçin	biçin	biçin
Tavuk	toh	takigu	takigu	takagu	takuk
Köpek	yethi	it	it	it	it
Domuz	doh's	lagzın	toñuz	tonguz	donguz

Tuna Bulgarcası Ay Adları (Sıra Sayıları)

Tuna Bulgarcasında ay adları Eski Türkçede olduğu gibi sıra sayıları ile ifade edilir; sıra sayıları ise, genellikle, -EMb/-İMb (-im/-im) ve -OMb/(-om/-öm) eki ile kurulur. Aynı ek Volga Bulgarcasında da da görülür : **وَهِيَمْ** *weçim* "üçüncü" (<*weç-im*), **تُوْئِيْتِيمْ** *töyetim* "dördüncü" (<*töyet-im*), **بِيَلِيمْ** *biyelim* "beşinci" (<*biyel-im*), **جِيَيْتِيمْ** *ciyetim* "yedinci" (<*ciyeti-im*), **وَانِيمْ** *wānim* "onuncu" (<*wān-im*) vb. Bu ek bugünkü Çuvaşçada, bağımsız olarak, sadece bazı klişe deyimlerde yaşamaktadır : *vişim kun* "evvelsi gün" *tişim şul* "önceki yıl" deyim-

lerindeki *viş-im* “üçüncü” kelimesi, *tıvatım-kun* “dördüncü gün, dört gün önce” deyimindeki *tıvat-im* “dördüncü” kelimesi vb. gibi. Tuna ve Volga Bulgarcası -im/-im eki Çuvaşça sıra sayısı eki -miş'in yapısında onun ilk ögesi olarak da görülür : *ikki-mış* “ikinci” (< *eki-m-inç), *vişmiş* “üçüncü” < *üç-im-inç, *tıvattımlı* “dördüncü” < *tört-im-inç vb. Aynı -m eki Teke Türkmencesi -minci (<-m-inci) ekinin yapısında da bulunmaktadır : *ikin-minci* “ikinci”, *üç-üm-uncı* “üçüncü”, *beş-im-incı* “beşinci”, *ǒn-um-uncu* “onuncu”, vb. (Pritsak 1955 : 59).

1. ВЕЧЕМb *veçem* /veçim/ “üçüncü” = Volga Bulg. ^{وچىم} *wecim* < *üçim = Çuv. *vişim*, *vişsimiş* < *veçiminç = Teke Trkm. *uçım-unci*.

Bu örnekte görüldüğü gibi, Genel Türkçe üç kelimesinin Tuna ve Volga Bulgarcasındaki karşılığı *veç*tir. Pritsak bu Bulgar Türkçesi şekillere bakarak *veç* kelimesinin *üç gibi uzun ünlü bir ana şeilden geldiğini ileri sürmüştür (1955 : 45, 46). Bu görüş doğru değildir; çünkü Ana Türkçe kelime başındaki kısa yuvarlak ünlüler de Bulgar Türkçesinde ve Çuvaşada kendilerinden önce bir *w-* veya *v-* türemiştir : Genel Türkçe *otuz* “30” < *otur² = Volga Bulg. ^{ووطۇز}, ^{وچۇز}, *wotur* < *otur², Çuv. *vitir*; Genel Türkçe *öl-* “ölmek” = Volga Bulg. *wel-*, Çuv. *wil-*, Genel Türkçe *ölç-* “ölçmek” = Çuv. *viş-*. Genel Türkçe *ört-* “örtmek” = Çuv. *vit-*, vb. vb. gibi Bu kuralın tek istisnası *oğul* kelimesinin Bulgar Türkçesi karşılıklarıdır : Volga Bulg. *aw(i)l*, Çuv. *wil* < **oğul*. Ana Bulgarca **oğul* kelimesinin başındaki *o* ünlüsünün bu gubi kelimede *w-* türemesinden önce düzleşip *a* olduğu anlaşılıyor.

Kelime başındaki yuvarlak ünlülerin kendilerinden önce bir *v* veya *w* türettikten sonra düzleşmeleri de Bulgar Türkçesine özgü bir ses değişimidir : Volga Bulg. *wān*, *wan* “10” < **wōn* < **ǒn*, *wel-* “ölmek” < **wōl-* < **ól-*, vb. gibi.

2. TOYTOMb *toutom'* /tötütöm/ “dördüncü” = Volga Bulg. *töwe-tim* ay. = Çuv. *tıvatım* ay. < **tört im* = Genel Türkçe *tört* “4”.

Genel Türkçe *tört* kelimesinin ünlüsü ashında uzundur : Trkm. *dört* “4”, Yak. *tüört* < **tört*. Bu kelimedeki uzun *ö* ünlüsü Yakutçada üö tarzında yükselen ikiz ünlüye, Ana Bulgarcada ise öö tarzında alçalan ikiz ünlüye gelişmiştir. Bundan başka, uzun *ö* ile *rt* arasındaki *r* ünsüzünün de Ana Bulgarcada düşmüş olduğu anlaşılıyor. Bu ses olayı da Bulgar Türkçesine özgü bir özelliklektir.: Volga Bulg. *batući* “vardı, gitti” < **bar-tuwi* < **bar-duk-i*, Çuv. *pir-* “gitmek” (<*bar-*), fakat *piçi* “gitti” (< **barti* < **bar-d-i*), vb.

Sıra sayısı ekinin burada yuvarlak ünlülü olarak -OMb şeklinde yazılması Tuna Bulgarcasında bu gibi kelimelerde ünlü benzesmesi veya dudak çekimi (*labial attraction*) denilen ses olayın meydana geldiğini gösterir. Dudak çekimi, Brâhmî yazılı Uygurca metinlerde de görülür : *könlömnöñ* <*könlümnün, *könöllög* <*könüllüğ, vb. gibi.

3. АЛТОМb *altom'* /altom/ ve АЛТЕМb *altem'* /altim/ “altıncı” = Çuv. *ulttimış* ay. <*alti-m-inç (Volga Bulg. *altış* ay. <*altu-nç) = Teke Trkm. *altım-inci*.

Kelimenin Tuna Bulgarcasında iki farklı söylenişi bulunduğu anlaşılıyor : **altim* ve **altom*. Sonuncu şekil sıra sayısı eki -m'nin yuvarlaklaştırıcı etkisi ile meydana gelmiş olmalıdır.

4. ЧИТЕМb *citem'* /citim/ “yedinci” = Volga Bulg. *ciyetis* <*yēti-nç = Çuv. *śicci-miš* = <*yēti-m-inç

Genel Türkçe *yeti* “7” kelimesinin ilk hece ünlüsü aslında uzundur : Trk., Trkm. *yedi* <*yēti, Az. *yeddi*, Yak. *sette* <*yēti. Bu uzun ünlü Volga Bulgarcasında *ie* ikiz ünlüsüne gelişmiştir : *ciyeti* /cieti/. Aynı ünlünün Tuna Bulgarcasında daralarak *i*'ye değiştiği anlaşılıyor. Bu değişimeyi Çuvaşada da görüyoruz : *śicci* <*yēti.

Tuna Bulgarcası ЧИТЕМb kelimesinin ikinci hecesindeki *e* harfi şüphesiz ki, kısa veya zayıf bir *i* ünlüsünü temsil etmektedir.

Kelime başındaki Ç harfine gelince, bu harfin İlk Türkçe *y- sesinden gelişen ötümü katışık *e* ünsüzünü temsil ettiği sanlıyor. Kiril harflili yazımında bu sesin Ç ile gösterilmesi Bulgar Hanları listesinin Grek harflili orijinalinde *e* sesinin TZ harfleri ile yazılmış olması ile açıklanıyor : Grek harfleri ile yazılmış orijinal metinde bu kelimenin başındaki katışık ünsüz TZ harf çifti ile gösterildiğinden, TZ harf çifti de daha çok *ç* sesi için kullanıldığından Bulgar Hanları listesini Kiril harflerine çeviren kişi TZ yerine Kiril alfabetesindeki Ç harfini kullanmıştır (bkz. Pritsak 1955 : 55).

5. ШЕХТЕМb *šehtem'* /şıhtim/ “sekizinci” “<*siktim <*sikirtim <*sekirtim = Volga Bulg. *sekir* “8” = Çuv. *sakkir* “8”, *sakkır-miš* “sekizinci” <*sekir-im-inç = Genel Türkçe *sekiz* “8”, *sekizinç* “sekizinci”

Tuna Bulgarcası ШЕХТЕМb'de *e* harfi ile gösterilen birinci ve ikinci hece ünlülerini, şüphesiz ki, *i*'dir; çünkü kelime başındaki *s-* ünsüzü ancak kendinden sonra gelen ünlü *i* (veya *ı*) ise *s'*ye değişebilirdi. Ana Bulgarcası **sekir*² “8” kelimesinin Tuna Bulgarcasında **sikir* şekline gelişmiş olduğu anlaşılıyor (**yēti* kelimesinin **citi* olması gibi). İlk hecedeki *e* ünlüsünün daralıp *i* olmasından sonra da kelime **sikir* biçimini almıştır.

Tuna Bulgarcası **şıhtim*'in ikinci hecesine gelince, bu *-tim* hecesinin "sekizinci"den önceki sıra sayıları **altım* ve **citim*'in *al-tim* ve *ci-tim* tarzında hecelenmeleri nedeniyle, yani yanlış çözümleme (*metanalysis*) sonucu, meydana gelmiş olduğu kesindir. Türk dili tarihinde böyle yanlış çözümleme sonucu meydana gelmiş ekler vardır: Eski Türkçe'de *birer*'in etkisi ile *ikirer* (*iki-rer*), Trk. *beşer*'in etkisi ile *altı-şar*, *yedi-şer* vb. gibi.

Tuna Bulgarcası **şıhtim*'de meydana gelen başka bir ses olayı da orta hecenin yitimidir. Daha eski **sikirtim* veya **şikirtim* şekilleri *ir* ses grubunun düşmesi ile önce **siktim*, **şiktim* daha sonra da *k>h* değişmesi ile **şıhtim* şeklini almış olmalıdır.

6. ТВИРЕМb *twirem'*, ТВИРИМb *twirim'* /tivirim/ "dokuzuncu" <**tovirim* <**toγır-im* = Volga Bulg. *tohur, tohır* "9" <**tokır²* = Çuv. *tihhır* ay. <**tokur²*, **tokır²* = Genel Türkçe *tokuz* <**tokur²*

Kelimenin yazılmayan ilk hece ünlüsünün zayıf bir *i* veya *o* olduğu kesindir. Kelime içindeki *v* ünsüzü, kuralı olarak, daha eski bir *γ* sesine gider: **tivir* <**toγır*. Sonuncu şekil de en eski bir **tokır²* şeklärinden gelişmiş olmalıdır. Kelime içindeki art damak ünsüzü *k* iki ünlü arasında ötümüleştirmiştir. *γ > v* değişimi ile Tuna Bulgarcası **tovır*/**tuvir* meydana gelmiştir. Volga Bulgarcasında ise aynı ses sizici *h*'ya değişmiş ve kelime *tohur/tohır* şeklini almıştır. Çuvaşça *tihhır/tihır* şekli de bundan gelişmiştir.

7. АЛЕМb *alem'* /elim/ "sonra gelen, sonuncu, ertesi" <**el-im?* = Çuv. *ülim* "sonra, bilâhere, müteakiben", *ülimiš* "ertesi, müteakip" (*ülimiš kun* "ertesi gün") <**eliminç*

Bu kelimenin açıklanması kolay olmamıştır. Proto-Bulgar kitabelerinden birinde (Çatalar kitabı) *σιγορ ελεμ sigor elem ibaresinde de elem* şeklinde geçen bu kelimeyi Mikkola "ilk, birinci" anlamında bir sıra sayısı olarak açıklamış (1915 : 15), bu açıklama Pritsak tarafından da kabul edilmiştir (1955 : 51, 52). Mikkola ve Pritsak'a göre bu kelime Genel Türkçe **il*, **el* "ön" kelimesinin (krş. Eski Türkçe *ilki* "önceki, ilk" <*il-ki*, Çağ, *iley* "ön, ön taraf" <*il-ey*, vb.) Bulgarca sıra sayısı eki almış şeklidir.

Bazin, Çatalar kitabındaki *sigor elem ibaresi* ile belirtilen tarihin 29 Kasım 821 tarihi ile 27 Aralık 821 tarihi arasında tekabül ettiğini ileri sürerek (bkz. *vereni maddesi*) *elem/alem* kelimesinin "birinci" anlamında olamayacağını iddia etmiştir. Bazin'e göre Tuna Bulgarcası *alem/eleml* "on birinci" anlamına gelmemektedir ve Çuvaşça *ülim* kelimesinin eski şeklidir (1974 : 658, 659).

Tudor Doksov'un Notu

12 hayvanlı Türk-Bulgar takvimine göre düşürülmuş bir tarih de Rahip Tudor Doksov'a aittir. Bulgar çarı Boris-Michael'in (852-889) yeğeni olan rahip Tudor Doksov İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında bir cümlelik kısa bir not düşmüştür. Bu bir cümlelik notun çevirisi şöyledir :

“Bu Boris *yeth' behti* yılında Bulgarları Hristiyan yaptı” (Mikkola 1915 : 14).

Bu cümlede geçen Tuna Bulgarcası ETXb БЕХТИ *yeth' behti* ibaresindeki *yeth'* kelimesini Mikkola Genel Türkçe *it*, *it* ve Çuvaşça *yit*, *yit* “*it*, köpek” kelimesi ile bir ve aynı saymıştır (1915 : 15).

Pritsak da Mikkola'nın bu açıklamasını kabul etmiş ve **ietx* şeklinde okuduğu bu kelimenin daha eski bir **itehi* (= **ite-hi*) şeklinde geldiğini ileri sürmüştür (1955 : 60). Pritsak'a göre Çuv. *yiti* kelimesi daha eski iki heceli bir **ita* şeklinde gider ki bu da Genel Türkçe *it'a* tekabül eder (krş. Çuv. *utı* = Genel Türkçe *ot* “ot”, Çuv. *uhı* = Genel Türkçe *ok*, vb.). Pritsak Tuna Bulg. ETXb *yeth'* kelimesinin sonundaki *-h'* (= *-hi*) parçasını da Tunguzca **inda-hun* (Mançu. *indahün*) “köpek; 12 hayvanlı takvimin 11. yılı.” kelimesindeki ekle bir ve aynı saymıştır (1955 : 60).

Pritsak'ın bu açıklamaları bize de doğru ve inandırıcıdır. Türkçe *it* kelimesi Tunguzca **inda-hun* şeklinin ilk ve asıl kısmına tekabül edebilir. Türkçe kelimenin en eski şekli de **iyt* (< **iñt*) olabilir. Böylece hem Çuvaşça *yiti* şeklindeki *y-* sesini hem de Kzk. *iyt* şeklindeki ikiz ünlüyü daha kolay açıklayabiliriz. Tuna Bulgarcası şeklin sonundaki *-hi* de hiç şüphesiz bir küçültme ekidir. Hem Ana Bulgarcası **ita*/**ite* şeklini hem de buna eklemiş olduğu düşünülen küçültme ekini kanıtlayan bir şekil *Irk Bitig*'in kolofonunda bulunuyor. Burada adı geçen kişilerden biri *iteçuk'* tur. Bu kelime büyük bir olasılıkla, daha eski bir **ita-çuk* “köpecik” şeklinde gelişmiştir.

İbarenin ikinci kelimesine gelince, Mikkola bu БЕХТИ *behti* kelimesinin БЕШТЕМb yerine bir yazım yanlışlığını ileri sürmüş ve kelimeyi *beştim*, *beştem* “beşinci” şeklinde okumuştur (1915 : 16).

Pritsak söz konusu kelimenin bu okunuşuna, hâkî olarak, itiraz etmiştir. Pritsak'a göre Genel Türkçe *beş* kelimesinin Bulgar Türkçesi karşılığı *ş*'li değil, *l*'li olmak gerektirdi. Buradan hareketle Pritsak БЕХТИ **behti* kelimesinin *l* düşmesi ile daha eski ve aslı bir *bel'h* (< **bəlik*) “5” sayı adının *-ti* ekli şeklinde çıktığını ileri sürmüştür (1955 : 60). Çuvaşada *l* düşmesinin pek çok örnekleri vardır : *tuh-*

"çıkmak" < *tol'h- < *tal'h- < *tahk- = Eski Türkçe *taşık-*, *kin*
 "gelin" < *kelin = Genel Türkçe *kelin*, vb. vb. gibi.

Genel Türkçe *beş* kelimesinin Çuvaşa karşılığı *pilik*, *pillik*'tir ki bu da daha eski ve aslı bir **belik* şeklärinden gelişmiştir. Aynı kelimenin Tuna Bulgarcası şeklärinin **beh* (< *bel'h) olduğu anlaşılıyor. Buna eklenen sıra sayısı eki de, analogi sonucu meydana gelen *-tim* hecesi olmuştur (krş. *tüötöm* < *tōr-tim). Aynı kelimenin Volga Bulgarcasındaki şeklär *biyelim* (< *biel-im), *belim* ve uzaktan benzeşme ile *mēlim*'dir (bkz. T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri* ve *Volga Bulgarcası*, Ankara 1987).

Böylece Tudor Doksov'un notundaki Tuna Bulgarcası ETXb 5EXTN *yeth' behti(m)* ibaresinin anlamı "İt (yıl) beşinci (ay)" olmalıdır (Pritsak 1955 : 58). Pritsak bu tarihin 865 yılına tekabül ettiğini belirtmiştir (ay. y.). Ancak 865 yıl bir "Köpek" yıl değil, "Tavuk" yıl idi. "Köpek" yılını izleyen 866 yılıdır. Gerçekten de 866 yıl Boris'in baş vurması üzerine Batı kilisesine bağlı papazların Bulgarları yeniden vaftiz etmeye başladıkları yıldır. Boris 864 yılında vaftiz edilerek Hristiyan olmuş ve Michael adını almıştı ama Bizans'ın Bulgarları kendi kiliselerine bağlayarak bağımsızlıklarına son vermek niyetinde olduğunu sezince Papa I. Nikola'ya baş vurmuş (866) ve halkının Batı kilisesi papazlarına vaftiz edilmesini istemiştir.

Tuna ve Volga Bulgarcası ay adları (sıra sayıları), tablo halinde şöyle gösterilebilir :

Tuna Bulg.	Volga Bulg.	Çuvaş	Teke Trkm.	Genel Türkçe
1. —	<i>birim</i>	<i>pirrimiṣ</i>		<i>birinq</i>
2. —	<i>ekis</i>	<i>ikkimiṣ</i>	<i>ikiminci</i>	<i>ikinq</i>
3. <i>veğem'</i>	<i>wecim</i>	<i>viśiṣ</i> , <i>viśiṣsiṣ</i>	<i>üçümüncü</i>	<i>üçünç</i>
4. <i>tüötöm</i>	<i>tövetim</i>	<i>tıratım</i> , <i>tıratıtmış</i>		<i>törtünç</i>
5. <i>behti(m)</i>	<i>bielim</i> , <i>belim</i> , <i>mēlim</i>	<i>pillikmiş</i>		<i>beşinq</i>
6. <i>altom'</i> , <i>altem'</i>	<i>altış</i>	<i>ultımıṣ</i>	<i>altınuminci</i>	<i>altinq</i>
7. <i>citem'</i>	<i>cietiṣ</i>	<i>sığımıṣ</i>		<i>yetinq</i>
8. <i>żehtem'</i>	<i>sekir</i>	<i>sakkırmış</i>		<i>sekizinq</i>
9. <i>tvirim', tvirem'</i>	<i>tohur</i>	<i>tihhırmış</i>		<i>tokuzunq</i>
10. —	<i>wānum</i>	<i>vunnımiṣ</i>	<i>önumuncu</i>	<i>onunq</i>
11. <i>alem'</i> , <i>elem</i>	—	<i>vun pirrimiṣ</i>		<i>bir yegirminq</i>

Nagy Szent-Miklós hazinesindeki yazıtlar

Grek harfli Buyla Jopan yazısı

Macaristan'ın Nagy-Szent Miklós mevkiiinde bulunmuş 23 parça altın kaptan oluşan ve "Attila'nın definesi" olarak bilinen kaplar arasındaki 21 numaralı altın tas üzerinde Grek harfleri ile fakat Türkçe dokuz kelimelik bir yazıt vardır. İçinde geçen BOΥHΛΑ ΖΟΑΙΠΑΗ (Buyla Zoapan) adından ötürü bilim dünyasında "Buyla Çoban yazısı" veya kısaca "Buyla yazısı" olarak anılan bu Grek harfli Türkçe yazıt üzerinde bugüne kadar birçok bilgin ve araştıracı çalışmıştır. Bunlar arasında Thomsen, Nemeth ve Pritsak gibi ünlü Türkologlar da bulunmaktadır.

Dokuz kelimelik Buyla Jopan yazıtının Grek harfli orijinali şöyledir :

ΒΟΥΗΛΑ. ΖΟΑΙΠΑΝ. ΤΕΧ. ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ.

ΒΟΥΤΑΟΥΛ. ΖΟΑΙΠΑΝ. ΤΑΓΡΟΓΗ. ΉΤΖΙΓΗ. ΤΑΙΧ.

Buyla yazıtının hangi Türk lehçesi ile yazıldığı, dolayısıyle de hangi Türk kavmine ait olduğu hususu uzun tartışmalara yol açmış ve sonunda iki ayrı görüş ortaya çıkmıştır : 1. Yazıtın dili Tuna Bulgarcasıdır ve yazıt Tuna Bulgarlarına aittir. 2. Yazıtın dili Peçenek Türkçesidir ve yazıt Peçenek Türklerine aittir.

Yazıt üzerinde ilk ciddi okuma denemesini yapan Thomsen'e göre Buyla yazısı 9. yüzyılın son onlu yıllarından kalmadır ve yazıtın dili Proto-Bulgarca, yani Tuna Bulgarcasıdır ("Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie)", *Samlede Afhandlinger*, c. 3. København 1922, ss. 325-353). Mladenov ve başkaları arasında Pritsak da bu görüşü benimsemiş ve Buyla yazısı ile Nagy-Szent-Miklós hazinesinin hiç değilse bir kısmının Tuna Bulgarlarına ait olduğunu ileri sürmüştür (*Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955, ss. 85-90).

Buyla yazısı ile Nagy-Szent-Miklós definesine ait kaplardaki runik harfli yazıtları inceleyen Macar Türkologu Németh ise bunların Peçenek'lere ait olduğunu, yazılardaki lehçenin de Peçenek Türkçesi olduğunu ileri sürmüştür (*Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos. Mit zwei Anhängen : I. Die Sprache der Petschenegen und Kumanen. II. Die ungarische Kerbschrift*, Budapest-Leipzig 1932; "The runiform inscriptions from Nagy Szent-Miklos and the runiform scripts of eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21, ss. 1-52 (1971)).

Németh'in bu görüşü Malov, Kiselev, Sçerbak, Menges, Ligeti gibi bilgin ve araştırcılara kabul edilmiş ise de, Pritsak'ın 1955'te ileri sürdürdüğü dilbilimsel kanıtlar Buyla yazıtının dilinin Ana Türkçe /d/ fone-minı /r/ye değiştiren Proto-Bulgarca veya Eski Bulgar Türkçesi olduğunu göstermektedir.

Thomsen, Buyla yazıtını şöyle okumuş ve şöyle tercüme etmiştir :
Buila zoapan täsi dugätügi, Butaul zoapan tagrugi içigi täsi.

"Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui parle zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue" (1922 : 349).

Thomsen'e göre bu yazitta iki kez ve biraz farklı şekilde yazılmış olan TECH ~ TAICH kelimesi Türkçe *tepsi* kelimesinin şimdije kadar başka hiçbir yerde rastlanmamış bir şeklidir. Yazıtın dördüncü kelimesi Genel Türkçe *tuke-t* "bitirmek, tamamlamak" fiili, yedinci kelimesi de Genel Türkçe *tak-* "takmak" fiilinin *-ur-* ekli ettirgen çatısıdır. Thomsen birinci fiilin *-duk/-dük* (veya *-uk/-ük*) ve 3. kişi iyelik eki almış, ikinci fiilin de *uk-* (*-duk*) ve 3. kişi iyelik almış isim-fiil (sifat-fiil) şekilleri olduğunu belirtmiştir. Yazıtın sekizinci kelimesi de, Türkçe *içki* kelimesinin Proto-Bulgarca şekli *içigi*'dır.

Németh ise yazittaki TECH ~ TAICH kelimesini Arapça asılı *täs* olarak kabul etmiştir. Ona göre, Peçenek'lerin bir kısmı 10. yüzyılda İslâm dinini kabul etmişler, bu nedenle dillerine Arapça kelimeler girmiştir. Németh'in çevirisi şöyledir : "Die Schale des Boila Çaban, in seinem Auftrage wurde sie ausgeführt; Botaul Çaban hat ihr die Schnalle machen lassen, seine Trinkschale ist sie" (Boyla Çaban taşı, onun emri ile yapıldı; Botaul Çaban ona kulp yaptırdı, onun içki taşı).

Németh, 1971'de yayımlanan ikinci yazısında yazittaki ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ kelimesini *tüket-* "bitirmek" fiili olarak değil de *tök-/dök-* fiilinin ettirgen çatısı olarak açıklamış ve Buyla yazıtının çevirisini şöyle yapmıştır : "B. C's cup, he had it cast/and now it is/ B.C's drinking-cup, who had a clasp made /to it/" (Nemeth 1971 : 13). Göründüğü gibi, Németh bu kez yazittaki ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ kelimesini "to cast (metal)", yani "madeni eriterek her hangi bir kap yapmak için kaliba dökmek" anlamına almıştır.

Thomsen ile Németh'in ilk açıklamasını eleştiren Pritsak Buyla yazıtını onlardan çok farklı bir şekilde yorumlamıştır. Pritsak'a göre yazittaki ΤΑΓΡΟΙΓΗ (*tagrugi*) kelimesi ile ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ (*dugätügi*) kelimesi isim-fiil veya sıfat-fiil şekilleri olmayıp nihaî fiillerdir. Pritsak bu görüşünü desteklemek için Volga Bulgar kitabelerinden örnek cümleler getirmiştir : *vafat bolDuvi* (= *bol-Dum*) "Vefat etti", *rihlät iDinrü-*

vi (= *iDin-rüvi*) "Göç etti", vb. gibi. Buna göre, Buyla yazıtındaki ΤΑΙΓΡΟΓΗ kelimesi "taktı, astı" anlamında bir nihaî fiildir. Bunun gibi, ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ kelimesi de farazî bir *dügür-* "bitirmek, tamamlamak, sona erdirmek" (krş. Mo. *degür-*, *dügür-*, ay.) fiilinin aynı eklerle, *-duk* ve 3. kişi iyelik eki *-i* ile, kurulmuş geçmiş zaman şeklidir. Pritsak, fiil kök ve gövdeleri sonundaki /r/ ünsüzünün geçmiş zaman eki önünde Çuvaşçada düştüğüne de dikkat çekerek (örn. Çuv. *par-* "vermek", fakat *paDím* "verdim" < **bär-tim*) görüşünü güçlendirmek istemiştir. Ek başındaki /d/ ünsüzü Çuvaşçada /r/ ve /l/den sonra /t/ye gelişir, fakat ünlülerden ve öbür ünsüzlerden sonra /r/ye değişir. Aynı durum, Buyla yazıtında görülüyor; o halde bu yazıtın dili Bulgar Türkçesidir.

Pritsak'ım bu görüşü ve yorumu bizce de doğrudur. İlk Türkçe /d/ foneminin yukarıda belirtilen şartlarda ve Çuvaşçadan farklı olarak /n/ ünsüzünden sonra da /r/ye değişmesi Volga Bulgarcasının karakteristik özelliklerindendir: *ährata riħlat tan-ruei* "Ahirete göç etti" (T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1987). Sadece bu özellik Buyla yazıtının dilinin Tuna Bulgarcası olduğunu kanıtlamaya yeter.

Pritsak, yazıtındaki TECH ~ TAICH kelimesini, Thomsen gibi, *täpsi* kelimesinin *ss* < *ps* benzesmesi ile ortaya olmuş bir şekli saymıştır (1955 : 89). Pritsak, ayrıca ΗΤΖΙΓΗ TAICII içigi täsi ibaresindeki *täsi* kelimesinin de eksiz (3. kişi iyelik eksiz) olduğunu ileri sürmüştür. Pritsak'a göre yazıt şöyle anlaşılmalıdır:

"Boila Zoapan [= *jupan*] beendete [= liess anfertigen] die Schale. Butaul Zoapan hängte [sie auf dem Grabe des Buila Zoapan?] als [zeremonielle] Trinkschale auf" (1935 : 90).

Pritsak'ım yazıtındaki ΤΑΓΡΟΓΗ *tagrogi* kelimesini *tag-rug-i* şeklinde açıklaması ve bunu daha eski bir **tak duk i* şeklinde getirmesi dahiyane bir buluştur. Türkçe sıfat-fil eki *-duk*'un başındaki /d/ fonemi/ Türk dilleri içinde sadece Bulgar Türkçesinde (Tuna ve Volga Bulgarcası, Çuvaşça) meydana gelen bir ses değişmesidir. Yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, sadece bu dil özelliği hile Buyla yazıtının Proto-Bulgarlara, yani Tuna Bulgarlarına ait olduğu görüşünü kanıtlamaya yeter. Németh'in görüşünü çürüten en kuvvetli dil kanıtı budur.

Ancak ben yazıtındaki ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ kelimesinin anlamını ile ΗΤΖΙΓΗ TAICH kelimelerinin yorumunda Pritsak ile aynı fikirde değilim. Benec ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ *dügetogi* (— *dügetögi* < **düger-tök-i*) fiili "bitirdi, tamamlandı" anlamında değil, fakat "döktürdü, doldurdu" anlamındadır; başka bir deyişle ben bu fiili Genel Türkçe *tök/dök* fiilinin ettiğen

çatısı olarak anlıyorum : *düger- < *tök-ür-. Genel Türkçe ettiğen çatı eki -ur-/ür- Çuvaşada, bilindiği gibi, -ar-/er- şeklindedir : vil- “ölmek”, vil-er- “öldürmek” < *öl-ür-, pitar- “saklamak, gizlemek; gömmek, defnetmek” < *bat-ur-, sit- “crişmek, gelmek”, sit-er- “eristiirmek, getirmek” < *yet-ür-, vb. vb. gibi. Çuvaşadaki bu ünlü düzleşmesinin tarihini bilmiyoruz; ancak bu düzleşmenin oldukça eski bir tarihte meydana gelmiş olması mümkündür.

Buyla yazıtındaki ΤΑΓΡΟΙΓΗ *tagrogi* (< *tak-dok-i) kelimesine gelince, bu da ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ gibi bir nihai fiildir ve Pritsak’ın çevirdiği gibi “taktı, astı” olarak anlaşılmalıdır (krş. Volga Bulg. *tanruwi* “etti” < *itün rüg-i). Pritsak, yazıttaKİ ΤΑΓΡΟΙΓΗ *tagrogi* kelimesi ile ilgili olarak Makedonya İslâvları arasında 20. yüzyıl başlarına kadar devam eden eski bir halk inanışından söz ediyor. Bu inanışa göre ölüler belirli günlerde su içlermiş (1955 : 89). Ölülere su verilmesini gerektiren bu geleneğin uygulaması, her halde su ile doldurulan bir tasın ölünen mezarı başına “takılması” veya “asılması şeklinde oluyordu. Buyla yazıtında Buyla Jopan ile (onun oğlu?) Butaul Jopan’ın katıldıkları böyle bir törenden söz edilmektedir; yani Buyla Jopan taşı doldurmuş, Butaul Jopan da bu taşı onlarca önemli bir kişinin mezarı başına “takmış veya “asmıştır”.

Bu faraziye doğru ise, yazıttaKİ HTZİHTAICH *içigi tes* ibaresi 3. kişi iyelik eki -i ile yapılmış bir isim tamlaması olarak kabul edilebilir : *içigi tes-i* “içki taşı”. Yazıtın birinci cümlesindeki TECII *tesi* kelimesi ise aynı *tes* isminin belirli nesne (akuzatif) eki almış şekli olmalıdır : *Buyla Jopan tes-i düge(r)togi* “Buyla Çoban taşı doldurdu”. Bugünkü Çuvaşça akuzatif eki -a/-e, hiç şüphesiz ki, eski daha bir -i/-i'ye, bu da en eski ve aslı -ig/-ig şeklinde gider.

Farsça asılı *tas* (*tās*) kelimesinin erken bir tarihte, Bulgarların ataları Kuzey Kafkasya’dı Kuban Irmağı bölgesinde İranlılara komşu olarak otururlarken Bulgar Türkçesine geçmiş olması mümkündür. Bulgar Türkçesinde ve Çuvaşada İranca asılı bir hayli kelime vardır. Volga Bulgar kitabelerinde geçen *irne* “cuma” kelimesi bunlardan biridir. Farsça *ādīne* kelimesi daha Volga Bulgarcasında bu şekli aldigına göre oldukça eski bir tarihte Bulgar Türkçesine geçmiş olmalıdır.

Bu açıklamalar ışığında Buyla yazıtının yazı çevrimi ve çevirisi şöyle yapılabilir. :

Buyla Jopan tesi düge(r)togi, Butaul Jopan tagrogi. İçigi tes.

“Buyla Çoban taşı doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (= astı). İçki taşı.”

Runik Harfli Bulgar Yazıtları

Nagy-Szent Miklós definesine ait altın kapların bazlarında runik harfli kısa yazıtlar vardır. Runic harfli bu yazıtlar üzerinde Macar Türkologlarından Németh çalışmış ve araştırmalarının sonuçlarını önce 1932'de, daha sonra da 1971'de yayımlamıştır. Buyla Jopan yazısı ile ilgili olarak zikrettigimiz bu araştırmalarında, Németh'in verdiği sonuç gerek Grek harfli gerekse runik harfli Nagy-Szent Miklós yazıtlarının Peçenek Türklerine ait olduğu merkezindedir.

Grek harfli Buyla yazıtının içinde geçen ΤΑΓΡΟΙΓΗ *tagrogi* (< *tak-duk-i) kelimesinden ötürü Bulgar Türklerine ait olması gerektiği yolundaki görüşümüzü yukarıda belirtmiştim. Burada Nagy-Szent Miklós definesindeki runik harfli yazıtlardan bir kısmının Tuna Bulgarlarına ait olabileceği yolundaki görüşümüzü belirtmeye çalışacağım.

Buylo Çoban Yazısı

Nagy-Szent Miklós definesine kaplardan 8 numaralısında runik harflerle şu yazıt vardır :

+DN+120>1+1>8+>0>1+

Németh bu yazımı söyle okumuş ve anlamlandırmıştır :

B'yla Çab'an çeriz k's "Dessert-Schüssel des Bojla Çaban" (1932 : 21-25). 1971'de yayımlanan ikinci yazısında da bu okunuş ve yorumunu değiştirmemiştir : Buyla Çaban çeriz kaş "The dessert dish of B. Č." (1971 - 23).

Bugüne kadar pek eleştirilmiş olmamakla birlikte, Németh'in bu okunuş ve yorumu tatmin edici olmaktan uzaktır. Bir kez, Németh'in bu yazittaki > harfini a ve e değerinde sayması kandırıcı değildir. Bu harf bence eski Türk runik yazısındaki o/u harfi ile bir ve aynıdır. Buna göre yazıtın ikinci kelimesi Çab(a)n değil, Çob(a)n olmalıdır. Grek harfli Türkçe yazittaki ZOAIIAH ~ ZWAIIAH yazılışları da bu görüşümüzü destekler.

Németh üçüncü kelimeyi de çeriz okumuş ve bunu Osmanlica çerez ile bir ve aynı saymıştır (1932 : 24). Bu izahı kabul etmek de güptür. Çünkü çerez kelimesi Türk dilleri içinde sadece Osmanlıcada veya Türkiye Türkçesinde bulunur ve büyük bir olasılıkla Yunanca *kseros*'dan bozmadır. Ayrıca, yazittaki diğer kelimelerde ünlü işaretleri eksik ya-

zildiği halde (*Buyla*, *Çaban*, *kaş*) *çeriz kelimesindeki bütün ünlüler niçin yazılmıştır?

Yazıtın son kelimesini de Németh Genel Türkçe *kaşuk* “kaşık” kelimesi ile ilgili görmekte ve bunun “tabak” anlamına **kaş* olması gerektiğini ileri sürmektedir. Hemen belirtelim ki Türk dillerinin hiç birinde böyle bir kelime yoktur. Burada, yeri gelmişken, Altayistlerin Türkçe *kaşuk* kelimesini Moğolca aynı anlamda *qalbuγa/qalbaγa* kelimesi ile birleştirdiklerini de ilâve edelim. Kâşgarlı'daki *kalbuz* “lokma” kelimesi de Genel Türkçe *kaşuk* ile ilgili olabilir.

Bence, yazıtın runik harflerin ses değerleri, sırasıyla, söyledir : *b*, *y* (*y²* veya *uy²*?), *l*, *o/u*, *ç* ve *iç*, *u*, *r*, *g*, *i*, *q* (kalm *k*), *y¹*. Buna göre bu yazıt bence şöyle okunmalıdır :

Biyo. (veya Buylu) Çob(a)n. içurgi. (a)y(a)k.

Eski Türkçe *buyla* unvanı Proto-Bulgar yazılarda türlü biçimerde görülür : βούλα *boyla*, βουλια *bulya*, βουλε *bule*. Bu unvan Kiril harfli Preslav yazıtında da ενηλικια *bulya* şeklinde geçer. Bence aynı unvan runik harfli bu yazitta da *b(i)ylo* veya *b(u)ylo* tarzında geçmektedir.

Yazıtın üçüncü kelimesi bence *iç-u-r-g-i*, yani *içurgi* (= *içürgi*) okunmalıdır. Bu kelime Bizans kaynaklarında ve Proto-Bulgar yazılarda şu şekillerde tesbit edilmiştir : ιτζιργου *içirgu*, ητζιργου *içirgu*, ιτζουργου *içurgu*. Runik harfli B(i)ylo yazıtındaki *içurgi* kelimesi bence aynı kelimenin daha değişik bir söylenişini yansıtmaktadır.

Yazıtın son kelimesi de soldan sağa yazılmış *(a)y(a)k* “kadeh, içki kabı” kelimesinden başka bir şey değildir.

Runik harfli B(u)ylo yazıtının anlamı bence şudur : “Has (saraya mensup) Buylu Çoban (m) içki kadehi”. Proto-Bulgar yazılarda *içirgu/içurgu* sıfatı genellikle unvandan önce gelir : *içirgu boyla*, *içirgu bagain*, *içurgu kolovr-os*. Bu yazitta ise *içurgi* (= *içreki*) “has” sıfatı unvandan sonra gelmektedir. Bu aykırılık İslâv sintaksının Bulgar Türkçesi üzerindeki etkisi ile açıklanabilir.

Asparuk'un İcki Kadehleri

Nagy-Szent Miklós definesindeki beş içki kabının veya kadehinin üzerinde runik harflerle şu yazıt bulunmaktadır :

Macar Türkologu Németh bu üç kelimelik yazıtını önce *Turum* (?) *iç-ayak* okumuş ve bunu “Trinkgefäß des Turum”, yani “Turum'un içki kabı” olarak tercüme etmiştir (1932 : 26-27). Németh bu yazıtının ikinci yazısında da *Turuk içayak* okumuş ve “the drinking cup of Turuq” tarzında tercüme etmiş, bununla birlikte yazıtının *Turuk, iç-ayak*, yani “drink Turuq—a drinking cup” olarak da anlaşılır geleceğine de işaret etmiştir (1971 : 26).

Németh'in bu okuyuş ve tercümelerini kabul etmek güçtür. Yazıtının birinci harfi eski Türk runik yazısındaki s^1 harfinin baş aşağı gelmiş şeklinden başka bir şey değildir. Bilindiği gibi, eski Türk runik yazısının bazı işaretleri sağa veya sola dönük yazılabildiği gibi (örneğin ↗, ↘ biçimindeki *tk/kı* işaretleri), bazıları da yukarı veya baş aşağı olarak (örneğin ↑, ↓ biçimindeki *ok/ko* harfi) yazılabiliirdi.

İlk kelimenin son harfini Németh önce *m* sanmış ve daha sonra hatalını anlayarak bu harfin *q* olduğunu kabul etmiştir. Ne var ki Németh'in bu düzeltmesi yine de kısmen doğrudur. Çünkü bu harf sadece *q* değil, fakat kendinden önce bir yuvarlak *o* veya *u* ünlüsü ile *ok/uk* değerindedir, başka bir deyişle bu harf eski Türk runik yazısındaki ↑, ↓ (*ok/ko, uk/ku*) işaretinin daha karmaşık bir türüdür.

İlk kelimenin ikinci harfine gelince, Németh'in *u* olarak kabul ettiği bu işaret bence bambaşka bir sesi, *p* sesini temsil etmektedir. Böylece ilk kelime ünlü işaretsiz olarak (*a)sp(a)ruk* okunabilir.

İkinci kelimenin ilk harfi bence *iç* değerindedir. Bu harf eski Türk runik yazısındaki Ψ *iç* harfine benzemektedir ve onun gibi hem *iç* hem de *ç* değerinde kullanılmış olmalıdır. Bu kelimenin ikinci harfi de *u*'dur; böylece bu kelime *içu* okunabilir. Bu kelime Eski Türkçe *içig* “içme, içiş” kelimesinin Tuna Bulgar Türkçesindeki şeklärinden başka bir şey olamaz. Genel Türkçe *-ig* ses grubu Volga Bulgarcasında da uzun bir *ü* sesine gelişmiştir: *ȝ̥i elü* “50” <^{*}*elig* (krş. Eski Türkçe *elig* “50”, Kırgızca *elü* ay.).

Buna göre Nagy-Szent-Miklós definesindeki beş içki kabının üzerinde bulunan bu üç kelimelik yazıt şöyle okunmalıdır :

(*a)sp(a)ruk içu (a)y(a)k*

Bunun tercümesi ise, tahmin edilebileceği gibi, “Asparuk'un içki kadehi” olabilir.

Bu okuyuş ve izahimin itirazlara yol açacağını biliyorum. Çünkü Nagy Szent-Miklós definesi Grek harfli Buyla Jopan yazıtında geçen *beta* harfinin altındaki çizgi nedeniyle genel olarak 9. yüzyıla ait kabul edilmektedir. *Asparuk* veya Bizans kaynaklarındaki şekli ile *Ασπαρούχ* *Asparuh* ise bundan iki yüz yıl önce, yani 7. yüzyılda yaşamış ve Tuna Bulgar devletini kurmuş bir şahsiyettir. Ancak, şurasını vurgulamak gereklidir ki Nagy Szent-Miklós definesindeki bütün kapların aynı döneme ait olduklarını iddia etmek güçtür. Bu kaplardaki runik harfli yazıtlar iki ayrı yazı geleneğine aittir. Runik harfli yazılardan bazıları (bu arada söz konusu yazıt) kabartma, bazıları ise çizme suretiyle yazılmıştır. Bunlardan birinci türde olanların ikincilerden daha eski olduğunu Németh bile kabul etmek zorunda kalmıştır (1971 : 8).

Tuna Bulgarlarının kuyumculukta ileri bir düzeye erişiklerini Fehér kaydediyor (1984 : 76). Tuna Bulgarlarının eski yerleşim ve kültür merkezlerinde, Madara'da, Şumnu, Rusçuk, ve Vidin çevresinde Bulgar Türklerinin kuyumeulüğünün yüksek düzeyini gösteren pek çok eser bulunmuştur. Madarada bulunan altın kemeri Macar kuyumculuk eserleri ile büyük bir benzerlik göstermektedir (Fehér 1984 : 77). Aynı yerde bulunan ikinci altın kemeri Dnyester çevresinin, Sadoveç'te bulunan kemer parçaları da Dnyeper çevresindeki Kutrigur Bulgarlarının kuyumeuluk ve süsleme sanatı izlerini taşımaktadır. Fehér, bu nedenle bu eserlerin Bulgar Türklerinin Tuna boyuna gelip yerleşikleri zamanlara ait olduğunu ileri sürüyor (s. 77). Buna göre runik harflerle (*A*)sp(*a*)ruk *içü* (*a*)y(*a*)k "Asparuk'un içki kadehi" yazıtını ihtiva eden 9, 10, 17, 22 ve 23 numaralı kapların Asparuk dönemine, yani VII. yüzyılın ikinci yarısına ait oldukları söylenebilir.

Büyük Bulgaristanın kurucusu Kuvrat'ın oğlu Asparuh büyük bir liderdi. Kuvrat'ın 641 veya 642'de ölümünden sonra Asparuh batıdaki Kutrigur Bulgarlarının lideri olmuştu. Kutrigur Bulgarları Asparuh'un liderliğinde Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkararak önce Besarabya'ya gelmişler, daha sonra da 679 yılında Tuna'yı geçerek Tuna ile Balkan dağları arasındaki bölgeyi işgal etmişler ve 681 yılında Bizans'la barış anlaşması imzalayarak Tuna Bulgar devletini kurmuşlardır. Bulgar Hanları listesinde Asparuh'un hanlık süresi 61 yıl olarak belirtilmiştir. Asparuh 702 yılında ölmüş olduğuna göre, liste, onun hanlığını babası Kuvrat'ın ölüm tarihinden başlatmaktadır. Tuna Bulgar devletinin kurucusu olan ve 61 yıl sultanat süren Asparuh gibi bir liderin adını taşıyan içki kaplarının bulunması ve bize kadar gelmesi son derece normal ve doğaldır.

Asparuk yazıtları bize aynı zamanda eski Türk runik yazısının Bulgar Türklerince de kullanılmış olduğunu gösteriyor. Sekiz harften oluşan bu yazittaki *ok/uk* harfi Orhon yazıtlarında kullanılan ↓ şekline göre daha karmaşık, dolayısı ile de daha eskidir. Orhon yazıtlarındaki harflerin daha arkaik şekillerine bir de henüz okunamamış olan Talas çubuk yazıtında rastlıyoruz. Bu yazıtın da Orhon yazıtları döneminden, yani VIII. yüzyıldan daha eski bir dönemde, VII. hatta VI. yüzyıla ait olduğu şüphesizdir.

Proto-Bulgar Yazıtları

Bulgaristan'ın muhtelif yerlerinde, özellikle Pliska, Preslav ve Madara gibi Tuna Bulgarlarının eski merkezlerinde bulunmuş olan Proto-Bulgar yazıtlarının sayısı 90 civarındadır. Bunlar genellikle Grek alfabesi ile yazılmış olup dilleri de Grekçe, daha doğrusu Orta Grekçedir. Grek harfli Proto-Bulgar yazıtlarının sadece iki tanesi Tuna Bulgar Türkçesi iledir (Beşevliyev 1979 : 53 ve 54 numaralı yazıtlar). Preslav'da bulunmuş olan bir Proto-Bulgar yazımı ise Kiril harfleri ile yazılmış olup İslaveadır.

Proto-Bulgar yazıtları VIII. ve IX. yüzyıllardan kalmadır. Tervel Han (702-718) zamanından Boris (852-889) zamanına kadar aşağı yukarı iki yüz yıldır bir döneme ait Proto-Bulgar yazıtlarında Proto-Bulgareca veya Tuna Bulgarcası birçok kelime bulunmaktadır. Bunlar kişi ve boy adları ile unvanlar ve türlü sıfatlardır. Proto-Bulgar yazıtlarındaki Tuna Bulgareası dil malzemesi Zlatarski, Mladenov, İreçek, Venedikov, Beşevliyev, Menges, Moravesik, Pritsak vb. gibi birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Proto-Bulgar yazıtlarındaki Bulgar Türkçesi dil malzemesi en son olarak bu yazıtların fotoğrafları ile birlikte mükemmel bir yayımı gerçekleştirmiş olan Bulgar tarihçi ve dilecisi Veselin Beşevliyev tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve açıklanmıştır.

Proto-Bulgar yazıtları muhakkak ki ana dilleri Grekçe olan kimse tarafından yazılmıştır. Bunlar kendileri için yabancı olan Proto-Bulgareca isim, unvan ve sıfatları yazmakta, bunlardaki yabancı sesleri Grek alfabetesinin imkânları ile yansımakta şüphesiz ki büyük güçlük çekmişlerdir. Ayrıca, yazıtlarda geçen Proto-Bulgareca kelimelerin içinde bulundukları cümle ve ibarelere göre isim hallerinin birine sokulmaları gereği de şüphesiz bir problem yaratıyordu. Bütün bunlara ilâve olarak, Proto-Bulgarların içinde yaşadığı İslav çevresinin bazı

unvanlarım tâlîffuz ve dolayısıyle yazımı konusunda hâkkâkları etkilemiş olduğu da muhakkaktır.

Türkçe Proto-Bulgar Yazıtları Preslav Yazıtı

Proto-Bulgar yazıtlarından ikisi Grek harfleri ile fakat Türkçe, daha doğrusu, Tuna Bulgarcasıdır. Bunlardan biri 10 satırlık Preslav yazıdır. Çatalar yakınında bulunmuş olan öbür yazıt ise üst ve arka tarafı kırık bir mermer sütun üzerindedir ve ancak birkaç kelimesi okunabilmektedir.

Preslav yazıtının 2 m. yüksekliğinde ve 39 cm çapında granit bir sütun üzerine kazılmıştır. Harflerin boyu 5 ilâ 10 cm arasında değişmektektir.

Preslav yazıtının Grek harfli aslı ile metnin yazı çevrimi şöyledir :

ZHTKΩHHTZHPT	ZITKOITZIRG
ΩYBΩYΛΕXΩYM	OUBOULEHOUM
CXHKYIIΕ:YNE:TΩ	SHIKUPE : UNE : TO
ΥΑCХH:FM:ΕCTPΩ	ULSI : FM : ESTRO
ΓHNKYIIΕ : YKZ : TΩ	GINKUPE : UKZ : TO
ΥΑCХH : ΩNΔ : TΩYPT	ULSHI : OND : TOURT
ΩYNAIИHAΕZΩIIAN	OUNAPILEZOPAN
ΕCTPYΓHNKYIIΕ : K :	ESTRUGINKUPE : K :
TΩYΑCХH:M:ΑΛXACH	TOULSHI : M : ALHASI
KYIIΕ:A:XΑΩYBPHN:A :	KUPE : A : HLOUVRIN : A :

Preslav yazıtının üzerinde Venedikov, Jean Deny, Franz Altheim ve Beşevliyev gibi araştırmalar çalışmışlardır. Bu araştırmaların yazıtındaki türlü kelime ve ibareler hakkındaki görüş ve anlayışları farklı farklı olmuştur. Bu nedenle yazıtın bütün halinde okunuş ve çevirisini vermeden önce buradaki kelime ve ibareleri birer birer ele almak ve açıklamaya çalışmak daha uygun olacaktır kanısındayız.

ZITKOHHTZHPTΩYBΩYLE. Bu ibareyi ZITKOI ITZIRGOU BOULE şeklinde üç kelimeye ayıran ilk araştırmacı Venedikov olmuştur (Beşevliyev 1979 : 187). Venedikov ZITKOI kelimesinin sonundaki I harfinin ikinci kelimenin başındaki I'nin etkisi ile yazılmış fazla bir harf olduğunu düşünmüştür ve ZITKO kelimesini kişi adı saymıştır (a.y.). Jean Deny ise ZITKOI'deki sonuncu harfi I değil, N kabul etmiştir (Fund. I, 690). Oysa yazıtın Venedikov tarafından yapılmış kopyasında bu harf N değil, I'dır.

ZITKOI kelimesinin sonundaki I'nin fazla yazılmış bir harf olduğunu kanıtı 50 numaralı yazitta geçen ZI[.]OMIRON kelimesi veya kelimeleridir. ZI'den sonraki iki harflik boşluk Beşevliyev'in haklı olarak düşünmüş olduğu gibi, TK harfleri ile doldurulabilir : ZI[TK] OMHPON. Bu ibaredeki -miron Grekçe genitif halindedir. Kelimenin yalnız hali ise ancak *miros* (*mir-os*) olabilir. Venedikov bu -mir kelimesinin Osmanlıca *miralay* gibi terkiplerde bulunan *mir* ile bir ve aynı olabileceğini düşünmüştür (Beşevliyev 1979 : 183). Ancak bu görüşü kabul etmek zordur; çünkü Osmanlıca *mir-* Arapça *emîr* kelimesinin kısalmış şeklidir. ZH[TK]OMHP kelimesinin sonundaki -MHP, büyük bir olasılıkla, *Malamir* kişi adının sonundaki -mir ile bir ve aynıdır.

Özetlemek gerekirse Preslav yazıtının ilk kelimesi olan ZHTKO bir unvan değil, kişi adıdır, unvanı HTZHPI'WY BΩYΛ€, yani İçergü Boyla olan bir şahsin adıdır. Buradaki *Boule*, yani *Bule* Tuna Bulgarcası Boyla unvanının biraz değişik bir şekinden başka bir şey değildir.

XΩYMCXH KYII€. Bu ibareyi HUMSHI ve KUPE şeklinde ikiye ayıran ve ikinci kelimenin "zırh" anlamına Türkçe bir kelime olduğunu ilk kez söyleyen Venedikov olmuştur. Venedikov, ikinci kelime için Çuv. *kibe* "gömlek", Tat. *köbe* "zırh" ve Kumanca *chuba* (*kübe*) "halkalı zırh" örneklerini kanıt olarak getirmiştir. Jean Deny de Türkçe *küpe* "zırh" kelimesi için Türk dillerinden daha çok örnek bulmuştur (1947 : 237 ve devamı).

Gerçekten, *küpe* kelimesi eski ve yeni birçok Türk lehçesinde bulunur : MK *küpe* "metal halka" *küpe yarık* "metal halkalardan oluşan zırh" (III, 217), Kumanca (CC) *chuba* (*kübe*) "halkalı zırh", IM *küpe yarık* ay., Ho. *vüpe* ay., id. *küpe* "savaş elbisesi", Tuh. *küpe* ay., Tat. *köbe* ay., Bşk. *köbō* ay., Krç.- Blk. *kübe* ay., Kar. Kr. *kübe*, *köbe* ay., Kar. T. *k'unb'a* ay., Kar. H. *kibe* ay., Kum. *gübe* ay. Kelimenin ilk ve aslı anlamı olan "madeni halka" da Türkçede yaşamaktadır : *küpe*.

İbarenin ilk kelimesine gelince, Venedikov bunu Rusça *yuşman* veya *yumşan* "sadak", oluk kelimesi ile karşılaştırmış ve bu Rusça kelime ile Türkçe *yumşak*, *yımsak* "yumuşak" kelimesi arasında ilişki kurmuştur (Beşevliyev 1979 : 187). Deny de *humshi* kelimesini Orhon yazitlarındaki *yumşak* (aslında *yemşak*, *yımsak*) kelimesi ile ilgili bulmuştur.

Preslav yazıtındaki XΩYMCXH *humshi* Türkçe *yımsak*, *yumşak* ile birleştirilemez. Bir kez kelime başındaki *h-* bu birleştirmeye engeldir.

Sonra, kelimedeki -sh- harf grubunun ş sesini temsil ettiği de son derece şüphelidir. Grekçe CX harflerinin ş sesini yazmak için kullanıldığına ikinci bir örnek gösterilebileceğini sanmıyorum.

Ben küpe “zırh” kelimesini niteleyen bir kelime olduğu kesin olan XωYMCXH için iki etimoloji önermek istiyorum. Bunlardan biri kelimenin İslavca -shi (= Bulgarca -ski) eki ile yapılmış bir sıfat olabileceği görüşüdür. İslavca -shi ekinin eklendiği XωYMY (hum) kelimesi ise Türkçe “keçe, keçeden yapılmış deve eyeri” anlamındaki kom kelimesi olabilir. MK’da “deve eyeri” anlamı ile geçen kom kelimesi Türk dillerinde yaşamaktadır : Trkm. *gōm* “deve eyeri, deve eyerinin altına konulan keçe”, Kzk., Kırg. vb. kom ay., Bşk. *kum* “deve eyerinin altına ve keçenin üstüne konulan deri althk.” Türkçe kom kelimesi *k* > *h* değişmesi ve *o* ünlüsünün daralması ile Tuna Bulgarcasında hum biçimine girmiş olabilir. XωYXCXH KYIIE ibaresinin anlamı böylece “keçe veya deri zırh” olur. Ancak bu etimoloji pek sağlam görünmüyor.

Bence XωYMCXH kelimesinin anlamını aydınlığa kavuşturacak ibare runik harfli Miran yazıtındaki köküzmek yarık “göğüs zırhi” deyimidir. Buradaki köküzmek kelimesi Eski Türkçe köküz “göğüs” kelimesinden nadir bir ek olan -mek ile yapılmış bir sıfattır. Bu kelimedeki ek, büyük bir olasılıkla, bir küçültme ekidir (krş. Kzk. kökirekse “göğüslük” < *kökürek-çe). Ben Tuna Bulgarcası XωYMCXH KYIIE ibaresinin Eski Türkçe köküzmek yarık ibaresine tamamıyla paralel bir ibare veya deyim olduğu kanıstandayım.

Türkçede “eyerin göğüs kayışı, et göğüslüğü” anlamunda bir kömüldürük kelimesi vardır : MK kömüldürük, Kırg. kömüldürük, Bşk. kümildirik, Kzk. ömildirik (*k-* düşmesi ile), Trk. gömüldürük, Özb. omildirik (*k-* düşmesi ile), Yuyg. omulduruk, Karagas kömeldorf, Kondakov kömenderek, Alt. köndürge, Tuv. höndürge. Bu Türkçe kelime kömüldürge şeklinde Moğolcaya da geçmiştir : Mo. kömüldürge, Halha hömöldrök.

Clauson kömüldürük kelimesinin kökünün köngül olduğunu ileri sürmüştür (EDPT, 722). Bu etimoloji kabul edilemez; çünkü köngül kelimesindeki geniz *n*'si Türk dilleri içinde sadece Çuvaşada *m*'ye değişmiştir : *kimil* “keyif, istek, arzu”. Çuvaşadaki bu ses değişmesi de pek eski olmamak gereklidir. Öte yandan kömüldürük kelimesini daha MK’da *m* ile buluyoruz.

Bence *kömürdürük* kelimesi “at göğsü” anlamında eski bir **köm* isminden türemiştir. Bu kelimenin başındaki *k-* sesinin bazı Türk dillerinde düşmesi onun aslında soluklu (*aspirated*) bir fonem olduğunu gösterir. Bu durumda **köm* kelimesinin eskiden beri *k*'siz türünün de Türk dillerinde mevcut olduğunu düşünübiliriz. Nitekim Çağataycada “at göğsü” anlamında *ömgən* kelimesi vardır. Bu kelime Baraba Tatarcasında *ömgön* biçiminde yaşamaktadır. Kırgızcada da **öm* kökünden -*gek* eki ile türemiş aynı anlamda *ömgök* kelimesi vardır. Çağatayca *ömgən* ile Kırgızca *ömgök*'ün kökü olan **öm* daha eski bir **höm*, o da daha eski bir **k'om* şekline gider. Ben Tuna Bulgarçası XΩYMCXH kelimesinin kökünün de bu **k'om*'den gelmiş olduğunu sanıyorum. XΩYMCXH kelimesinin ekine gelince, bu ek bence Çuvaşça -*ska/-ske* eki ile bir ve aynıdır. Çuvaşça -*ska/-ske* eki bir küçültme ekindir : *tı̄meske* “tümsek” <*tı̄me* “tepe”. Ancak bu ek “kilif” anlamına isimler de yapar : *pürne* “yüksek; eldiven parmağı” < *pürne* “parmak”. Çuvaşça -*ske* ekinin bu ikinci fonksiyonu Tuna Bulgarçası XΩYMCXH kelimesindeki -*shi* ekinin beklediğimiz fonksiyonuna uygundur. Böylece XΩYMCXH KYIIIE ibaresinin anlamı “göğsü örten zırh, göğüs zırhı” olur.

TΩYACXH. Venedikov bu kelimeyi, “miğfer” anlamına bir kelime olmasından hareketle, Türkçe *tulca*, Kumanca *toulga* “miğfer” kelimeleri ile birleştirmek istemiş, Bulgar halk türkülerinden birinde geçen *tuça* kelimesini de görüşünü destekleyen bir kanıt olarak zikretmiştir. (Beşevliyev 1979 : 187). Deny, Altheim ve Beşevliyev de bu görüşü kabul etmişlerdir.

Grekçe Proto-Bulgar envanter yazitlarında kişi adlarından sonra kendilerine verilen veya sahip oldukları λορίκης *lorikia* “zırh” sayısından sonra καστόρις *kasidia*, yani “miğfer” sayısı belirtilir. Türkçe Preslav yaziti da bir envanter yazitidır. O halde bu yazitta küpe “zırh” kelimesinden sonra gelen TΩYACXH kelimesi “miğfer” anlamına bir kelime olmalıdır.

Venedikov'un Osmanlı Türkçesi *tulca* kelimesini hangi kaynakta tespit ettiğini bilmiyorum. Moğolca asılı *dugulga* kelimesinin Türk dillerindeki türlü şekilleri şunlardır : Osm. *tugulga*, *tuvulga*, *tuvulka*, *tugliga*, *tulga* (TS V, 3847-3849), Trk. *tulga*, Kum. (CC) *toyulga*, Çağ. *duluga*, Kırıg. *tülgä*, Kzk. *düliga*, Kar. K. *tuvulga*, *tuvulgan*, Tat., Bşk. *turka*, Özb. *dubulga*.

Moğolca *dugulga* (Halha *dülga*) kelimesinin etimolojisi bilinmiyor. Ancak bu kelime yine Moğolca *tugulga(n)* "kalay, kurşun" kelimesi ile ilgili olabilir. Bu kelime Halhada *tugalga(n)*, fakat Buryatçada *tülgan* biçimindedir: *ħara tülgan* "kurşun", *sagān tülgan* "kalay". Mançu-Tunguz dillerine de geçen bu kelime Türk dilleri içinde sadece Çuvaşçada bulunmaktadır: *tihlan* "kalay", *hura tihlan* "kurşun". Çuvaşça *tihlan*, Yegorov'un da işaret ettiği gibi (ESÇ, 240), metatez ile Mo. *tugulgan*'dan gelişmiş olmalıdır: *tihlan* < **tilhan* < **tilkan* < **tugulkan*.

Moğolca *dugulga* = *tugulgan* eşitliği doğru ise Tuna Bulgareası ΤΩΥΛΧΗ kelimesinin parçası olan -CXH (-shi) de ΧΩΥΜΧΗ kelimesindeki -shi (< *-ski = Çuv. -ske) eki ile bir ve aynı olabilir.

ECTΡΩΓΗΝ. *Küpe* "zırh" kelimesinden önce gelen bu kelimenin onu niteleyen bir kelime olduğu kesindir. Bu kelime aynı yazıtın 8. satırında da ECTΡΥΓΗΝ (*estrugin*) şeklinde yazılmıştır. Bu kelime, Deny'nin ileri sürmüş olduğu gibi, Macar şehri *Esztergom* (< Lat. *Strigonium*)un Tuna Bulgareasındaki şekli olabilir: *Estrogin* ~ *Estrugin* (Deny 1947, 239). Buna göre *Estrogin* / *Estrugin* *küpe* ibaresinin anlamı "Estergon (işi) zırh" olur. Kısmen korunabilmiş olan 54 numaralı Türkçe yazıtın 4. satırında KOΥΠΕCI (*küpesi*) kelimesinden önceki kelimenin okunabilen son harfi de N'dir:N KOΥΠΕCI (Beşevliyev 1979 : 189). Son harfi N olan bu kelime ECTΡΩΓΗΝ veya ECTΡΥΓΗΝ olabilir. Böyle ise Deny'nin *Estrogin* ~ *Estrugin* kelimesi hakkındaki görüşü doğrudur.

ΤΩΥΠΤΩΥΗΑΙΙΗΛΕΖΩΠΑΗ. Venedikov bu ibareyi ΤΩΥΠΤΩΥΝΑ ΙΙΗΛΕ ΖΩΠΑΗ şeklinde üçe ayrılmıştır. Son kelime *Jopan* unvanıdır. İlk kelimeyi Venedikov kişi adı saymış ve bunu Çuvaşça *turdu* "kabile, boy, akraba" kelimesi ile karşılaştırmıştır (Beşevliyev 1979 : 188). Venedikov'a göre ikinci kelime de ya *pile* "hüküm sürmek, yönetmek" fiili ile ilgilidir veya Türkçe *bile* "ilc, birlikte" kelimesi ile bir ve aynıdır. İkinci görüşe Deny de katılmış (1947 : 236), fakat yine de ilk iki kelimeyi tereddütlü olarak unvan saymıştır. Altheim'a göre ise ilk iki kelimededen oluşan ibare "zusammen mit seinen Vier", yani "dördü ile birlikte" tarzında anlaşılmalıdır.

Altheim'in bu izahı doğru olabilir; çünkü bu ibareye kadar gerçekten dört sayılmıştır: 455 zırh, 540 miğfer, 427 zırh ve 854 miğfer. Bundan sonraki zırh ve miğferlerin sayısına geçilmenden "(bu) dördü i- ile birlikte" anlamında bir ibarenin kullanılması son derece doğaldır.

Genel Türkçe *tört* (< **tōrt*) “4” kelimesi Bulgar Hanları listesinde geçen TOYTOMb *toutom* “dördüncü (ay)” kelimesinde *tout-* şeklinde *r*'sizdir. Kelime Volga Bulgar yazılılarındaki *تۈچىم* *töuetim* sıra sayısında da *tōwt-* şeklinde geçmektedir. Kelimenin bugünkü Çuvaşça'daki şekli *tıvattı ~ tıvaDı* da *r* sesi bulunmuyor. Ancak, bunlara bakarak “4” anlamındaki kelimenin Tuna Bulgarcasında *r*'li şeklinin bulunmadığı sonucuna varılamaz kanıslayım. Bu kelimedeki *r*'nin bir diyalekt özelliği olarak bazı kişilerce, bu arada Preslav yazıtının yazıcısı tarafından da, telaffuz edilmiş olduğu düşünülebilir.

Kelimenin ekine gelince, bu hiç şüphesiz ki, Eski Türkçe topluluk sayıları eki *-agu / -egü ~ -agun / -egün*'ün Tuna Bulgarcası karşılığıdır : *-ওYNA* yani *-ouna* veya *-una*. Bu şekil daha eski bir **-aguna* şekeiten büzülme ile meydana gelmiş olmalıdır. Ekin Eski Türkçe şekli olan *-agu(n) / -egü(n)*'ne göre Tuna Bulgarcası *-ওYHA*'da fazladan bir *-a* ünlüsü vardır. Bunu şimdilik izah etmek mümkün değil gibi görünüyor.

ΑΛΧΑCH. Yazıtın 9. satırında *küpe* kelimesinden önce gelen bu kelimeyi Venedikov Çuvaşça *alga* “küpe” (< Arapça *halqa*) kelimesi ile birleştirmiştir ve ΑΛΧΑCH KYIIIE ibaresini “halkalı zırh” diye tercüme etmiştir (Beşevliyev 1979 : 188). Çuvaşça *alga* kelimesi bu dile Tatareadan geçmiş nisbeten yeni bir ödüncümedir. (krş. Tat. *alka* “küpe”). Bu kelime Çuvaşada eski olsaydı şimdi **ulGa* veya **ulGə* biçiminde olurdu. Ne var ki yazittaki ΑΛΧΑCH kelimesi yine de Arapça asılı **alka* kelimesinin bir türevi gibi görünüyor.

Tuna Bulgarcasında Arapça asılı bir kelimenin bulunmasına şaşmamak gereklidir. Bulgar Türkleri Kuzey Kafkasya'da, Kuban bölgesinde yaşarlarken dillerine Farsça yolu ile bazı Arapça kelimelerin geçmesi doğaldır. Tuna Bulgarcası *alha* kelimesi de bunlardan biri olabilir.

ΑΛΧΑCH kelimesinin eki *-si*'ye gelince, bu ek Eski Türkçede isimlerden “-a benzer, ... gibi” anlamına sıfatlar yapan *-sig / -sig* eki ile bir ve aynı olabilir : *alha-si* “halkaya benzer, halka gibi”. Türkçede ve birçok Türk dil ve lehçesinde *-si / -si* olarak yaşayan bu ekin *-mak* ve *-man* ekleri ile genişletilmiş şekilleri de vardır : Alt. *aksımak* “beyazımsı, akımsı”, Şor *kızılzıban* “kırlımsı” (< **kızılsıman*), Tat. *alkasıman* “halkamsı, halkavarı”, vb. Özellikle Tatarca *alkasıman* örneği Tuna Bulgarcası ΑΛΧΑCH kelimesinin daha eski şeklini içermesi bakımından ilginçtir.

Yazıtın son kelimesi olan XΛΩYBPHN, Venedikov'un belirtmiş olduğu gibi bir tür miğferi ifade ediyor olmalıdır. Deny bu kelimeyi de tercüme etmemiş, Altheim ise bunu *kolovr* — *kuluvar* “kılavuz” unvanı ile bir ve aynı saymıştır (*Fund.* I, 690). Ne var ki Altheim'in bu görüşü kabul edilemez. Çünkü, Tuna Bulgarcası kelime başındaki *k* sesini olduğu gibi korumuştur: *kana*, *kauhan* ~ *kopan*, *küpe* vb. *Kolovr*-os ~ *kuluvar*-os kelimesi de daima *k* iledir. Bununla birlikte, eğer bizim etimolojimiz doğru ise, kelime başındaki *k*- fonemi sadece bir kelimedede X-, yani *k*- sesine değişmiştir: XΩYMCXH = *humshi* < **kömiski*.

Bu açıklamalardan sonra ve onların ışığında Preslav yazıtını şöyle okuyabilir ve tercüme edebiliriz:

Jitko içirgu bule humshi küpe : YNE :

tulshi : FM : *estrogin* *küpe* : YKZ :

tulshi : ΩΝΔ : *tourtouna bile jopan*

estrugin *küpe* : K : *tulshi* : M :

alhasi *küpe* : A : *hluvrin* : A :

“İçirgu Boyla Jitko(nun) göğüs zırhı 45,

miğfer(i) 540, Estergon (isi) zırh(i) 427,

miğfer(i) 854, (bu) dördü ile birlikte Çoban

Estergon (isi) zırh(i) 20, miğfer(i) 40,

halkalı zırh(i) 1 (ve) XΛΩYBPHN (miğferi) 1.”

Çatalar Yazıtı

Çatalar yakınındaki bir kilisede bulunan bu kitabı 42 cm yüksekliğinde ve 40 cm genişliğinde bir mermer sütun üzerine yazılmıştır. Ne yazık ki üzerinde altı satırlık bir kitabı olduğu anlaşılan bu sütün kırık durumdadır. Satır başları ile ilk üç satırın sonları kayıptır. Kitabının okunabilecek kısımları şöyledir:

OPI	ORI
OKAT8	OKAT
ξδ'	<i>xoxv</i>
N	<i>κονπεσι</i> πξ'
ξη	<i>κονπεσι</i> πγ'
ΟΣХ	<i>κονπεσι</i> πε'
	<i>kane</i>
	N
	si
	OSH
	<i>küpesi</i>
	<i>küpesi</i>
	<i>küpesi</i>

Preslav yazımı gibi bir envanter yazımı olan bu yazıtta okunabilen Tuna Bulgarcası kelimeler *kane* ve *küpesi* (üç kez) kelimeleridir. Özel-

likle *küpesi* “zırh” kelimesi bu yazıtın Grekçe olmayıp Türkçe olduğunu kanıtlamaktadır.

Burada *κούπεσι* şeklinde yazılan kelime şüphesiz ki Preslav yazıtında *κύπε* şeklinde geçen *küpe*, yani “zırh” kelimesidir. *U* ünlüsünün burada *u* (*u*) yerine *ou* (*ou*) harfleriyle yazıldığını görüyoruz. Aynı yazım özelliği, Beşevliyev'in de işaret ettiği gibi, *Omurtag* adının yazılışında da görülür.

Tuna Bulgarcası *κανα* unvanı bu yazitta *κανε* şeklinde *e* ile yazılmıştır. Bu yazma 69 numaralı yazıt ile 86 numaralı madalyonda da rastlıyoruz.

Venedikov, 5. satırda *küpesi* kelimesinden önceki ...*si* hecesinin [*alha*]...*si*, 4. satırda *küpesi* kelimesinden önceki ...*N* harfinin de [*estrogi*]...*n* şeklinde tamir edilebileceği görüşündedir. (Beşevliyev 1979 : 190).

Proto-Bulgar Yazıtlarındaki Türkçe

Kelime ve İbareler

I. Unvanlar

Kana ~ Kanna ~ Kane

Proto-Bulgar Hanlarının unvanı *kan* “han” (= Eski Türkçe *kan*) yazılarda özel adlar ve diğer unvanlarla birlikte oluşturduğu ibareler içinde genellikle *kana ~ kane* şeklinde geçer. Bu unvanın geçtiği ibareler şunlardır :

KANACYBHГН ОМОYPTAГ
KANA [C]YBHГН ОМОYPTAГ
[KAN]ACYBHГ[HO]МОYPTAГ
KA[N]ACYBHГHΩMOMOPTAГ

ОМОPTAГ KANNACYBHГН

KANACYBHГНОМОYPTAГ
KANACYBHГHΩMOY[PT]AГ
CANЕ SYBHГI ΩMOPTAГ
KANE CYBHГHМАЛАМНР
KANA BOЛА KОЛОВРОН
'ΙΩАННН ВАГАТОYP KANA
... KANE ...

Kana sübigi Omurtag (57, 61)
Kana [s]übigi Omurtag (64)
[Kan]a sübig[i O]murtag (65)
Ka[n]a sübigi Omo<mo>rtag (56 : 1-3)
Omortag kanna sübigi (56 : 29-30)
Kana sübigi Omurtag (59)
Kana sübigi Omu[rt]ag (60)
Kane sübigi Omortag (86)
Kane sübigi Malamir (69)
Kana boyla kolovron (14)
Ioanni Bagatur kana (85)
... *kane* ... (54)

Türkçe *kan* "han" unvanının Proto-Bulgar yazılılarında niçin daima *kana* ve *kane* biçimlerinde geçtiğini açıklamak zordur. *Kana sübigi* ve *Kane sübigi* ibareleri yazılıarda yalnız halde, *bagatur kana* ibaresi ise verme (datif) halindedir (Beşevliyev 1983 : 4). Proto-Bulgar yazılılarındaki iki heceli *kana* ~ *kane* şekillerini Türkçenin morfolojisinden izah etmek de mümkün değildir. Beşevliyev, biricik izah yolu olarak analojiyi öneriyor. Ona göre Türkçe *kan* kelimesi Bulgarlarda bol olarak kullanılan *Boyla* unvanın etkisi ile *kana* şeklini kazanmış olabilir (ay. y.). Böyle bir etki, Beşevliyev'in işaret etmiş olduğu gibi, *Boyla* gibi *a* ile biten bir unvanla birlikte kullanıldığında (örn. *Kana boyla kolovros*) daha çok muhtemeldir.

Sebebi ne olursa olsun, Genel Türkçe *kan* unvanının Tuna Bulgarcasındaki şekli *kana*, nadir olarak da *kanna* ve *kane*'dir.

Sübigi unvanı

Yukarıdaki ibarelerin çoğunda görülen *sübigi* kelimesini izah kolay olmamıştır. Bu kelimenin başındaki s önce kendisinden önceki *kana* kelimesine ait sayılmış ve YBHΓH kelimesi *üvigi* okunarak Türkçe *öv-/ög-* "övmek" fiilinin bir türevi addedilmiştir. Menges *üvigi* kelimesini *ög-* fiilinin iki heceli şeklärinden, yani **ögi-* şeklärinden -*gi* ile yapılmış bir isim olarak açıklamış ve bunu Eski Türkçe *öge/üge* unvanı ile bir ve aynı saymıştır. (Menges 1951 : 92). Menges'in bu izahı semantik bakımından kabul edilemezdi; çünkü *öv-* kökünden -*gi* (Eski Türkçe -*gū*) eki ile yapılmış bir kelime sıfat değil, isim olurdu (krş. Türkçe *övgü* "medhiye").

Bu izahтан yedi yıl sonra kelimenin yapısı ve anlamı doğru olarak açıklanabilmiştir. Menges 1958'de *Byzantium*'da yayımlanan bir yazısında ibarenin ilk kelimesini *kana* olarak tesbit ettikten sonra CYBHΓH kelimesini *sübigi* okumuş ve bunu Genel Türkçe *sü beg-i* "lord of the army, commander (in chief)", yani "ordu beyi, kumandan, baş kumandan" olarak açıklamıştır. ("A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantium* XXVIII, s. 442). Pritsak da Beşevliyev'e gönderdiği 16.1.1958 tarihli bir mektubunda aynı izahı yapmıştır. (Beşevliyev 1979 : 66).

Sübigi kelimesinin bu izahı son derece doyurucu ve kandırıcıdır. Karahanlı Türkçesindeki *sü başı* "ordu başı, kumandan" ibaresi Tuna Bulgarcası *sü-bigi* (<*sü beg-i*) ibaresine her bakımından koşuttur. Genel

Türkçe *beg* kelimesinin Hazar Türklerinde πέχ peh şeklinde kullandığını Bizans kaynaklarından biliyoruz. Bu kelimenin, "ordu" anlamındaki sǖ kelimesi ile birlikte Tuna Bulgarlarında da kullanılmış olduğundan asla şüphe edilemez. *Beg* kelimesi Tuna Bulgarcasında e>i değişmesi ile *big* biçimini kazanmış olmalıdır. 69 numaralı yazıtta CYBYΓΗ sǖüğü şekli ise ilerleyici benzeşme sonucu meydana gelmiştir. sǖüğü < sǖigi.

Boyla unvanı

Proto-Bulgar yazıtlarında en çok geçen unvanlardan biri de *Boyla*dır. Bu unvan, bilindiği gibi, Orhon yazıtlarında geçen eski Türk unvanlarından biridir. Başvezir Tunyuyuk'un unvanlarından biri *Boyla* idi : *Tunyukuk Boyla Baga Tarkan* (Tunyuyuk yazısı, I, Batı, 6). Aynı ibare Bilge Kağan yazıtında da geçer (Güney, 14).

Bu unvan Proto-Bulgar yazıtlarında genellikle βολα Boyla şeklinde, bir kez βουληγ Bulya, bir kez de βωλε Bule biçiminde geçmektedir. Kiril harfli İslavea yazitta Boyla unvanı Bulya, runik harfli Boyla Çoban yazıtında ise >ΟΥΛ B(u)yo veya B(i)yo şeklinde yazılmıştır. Unvanın Bizans kaynaklarındaki şekilleri de *Boyla*, *Bolya* ve *Bulya*'dır. Proto-Bulgareca *Bolya* unvanı, büyük bir olasılıkla, Bizans kaynaklarında geçen Proto-Bulgar kişi adları ICBOΥΛΟC Is-bulos, ΝΕΒΟΥΛΟC Ne-bulos ve ΣΟΥΡΠΟΥΛΟC Sursubulos'un terkiplerinde de bulunmaktadır. (krş. yazıtlarındaki *Bule*, *Buylu* şekilleri).

Boyla unvanının Proto-Bulgar yazılarda tek başına ve diğer unvan ve sıfatlarla birlikte geçtiği yerler şunlardır :

... ВОИЛАС boyla-s tekil nominatif (58 : 4-5)
... ВОИЛАДАС boyla-das çoğul akuzatif (58 : 13-14)
H[Z]ΟΥΡΓΟΥ ΒΟΥΛΑΙΑ	içurgu bulya (47 : 16)
HTΖΙΡГОΥ ΒΟΙΔΑΝ	içirgu boyla-n akuzatif (14:6)
HTΖΗΡΓΩΒΩΥΛΕ	içirgu bule (53 : 1-2)
ВОИЛАКАУХАНОC	boyla karhan-os (47 : 27-28)
YК ВОИЛА	ük boyla (50 : 1)
KANA ВОИЛА КОЛОВРОН	kana boyla kolovr-on (14: 7-8)
ВОГОТОР ВОИЛА ΚΟΥΛΟΥΒΡΟC	bogotor boyla kuluvr-os (69 : 5-7)

Boyla, *Buyla* unvanının metatetik şekli *Bulya* Bizans kaynaklarında da geçer :

Βουλίας ταρκάνος *bulya-s tarkan-os* (Moravcsik II : 299).

İçirgu Boyla

Boyla ~ *Bulya* ~ *Bule* unvanının başında üç kez geçen *içirgu* kelimesi Eski Türkçe *içreki* “iç, has, saraya mensup” sıfatının Proto-Bulgarca şeklidir : *içreki bedizçi* “(Çin) sarayına mensup sanatkâr” (Kül Tigin, Güney 2, Bilge Kağan, Kuzey 14), *Küç Kiyakan içreki* “saraya mensup Küç Kiyakan” (Malov 1952 : 4 no'lu yazıt), *Kara Kan içregi* “Has Kara Han” (Tuva III, 1). Özellikle son *içregi* şekli Proto-Bulgarca *içirgu* şekline daha yakındır. Menges, *içirgu* kelimesini Türkçe *iç-eri-gü* gibi bir şeilden getiriyor (1951 : 96). Bu da mümkündür. Kelime ister *içreki* ister *içerüki* şekländen gelsin, muhakkak olan bir şey varsa o da Proto-Bulgarca şeklärin metatez sonucu meydana gelmiş olmalıdır : **içregü*, **içrigü* > *içirgü*. 47 numaralı yazitta geçen ηζουργου *içirgu* şeklä de gerileyici ünlü benzeşmesi ile meydana gelmiştir.

Proto-Bulgarca *içirgu* ~ *içurgu* kelimesi başka türlü de izah edilebilir. Eski Türkçe *içre* “içinde” ve *taşra* “dişta, dışarda” şeklärinden *-ra/-re* eki Türkolog ve Altayistlerce **içir* ve **taşır* şeklärinden eski datif-lokatif eki *-a/-e* ile türemiş yer zarfları olarak kabul edilmektedir. Kutadgu Bilig'de “dışarıdan” anlamında *taşırtın* (*taşır-tın*) kelimesi vardır (3115, 5547). Buna göre Proto-Bulgarca *içirgu* bu farazi **içir* gövdesinden teşkil edilmiş bir sıfat olabilir. Sıfatın kendisinden türetildiği gövde **içür* da olabilir. Bu izah kelimedeki *-gu* (<*gü*) ekinin yuvarlak ünlüsünü de açıklığa kavuşturur : **içürki* > **içürgü* > *içurgu*. Bu etimolojiyi destekleyen şekil runik harfli yazitta bulunuyor: 𠁠𠁠 > 𠁠 *içurgi* (bkz. *Buylo Çoban* yaziti).

İçirgu Boyla unvanının geçtiği yerler şunlardır :

ηζειργου βοιλαν	<i>içirgu boyla-n</i> (14 : 6)
ηζεηργων βωυλε	<i>içirgu bule</i> (53 : 1-2)
ηζουργου βουλη	<i>içurgu bulya</i> (47 : 16)
ηρεγογ εηλαια	<i>içurgi</i> (Buylo Çoban yaziti) <i>çirigu</i> (<i>çirgu</i>) <i>bilya</i> (71 : 2-3).

Kawhan ~ Kaphan ~ Kopan

Proto-Bulgar unvanlarından biri de KAYXANOC *kauhan-os* veya KAIIXANOC *kaphan-os*'tur. Bu unvan, araştırmılarcaya, hakkı olarak, Orhon Türkçesindeki *kapgan* ile birleştirilmiştir. Unvanın Proto-Bulgar yazıtlarında geçtiği yerler şunlardır :

KAYXANOC	<i>kauhan-os</i> (14 : 8, 58 : 6)
KAYXA<XA>NOC	<i>kauha<ha>n-os</i> (13 : 10)
KJAYXAN[OC]	[k]auhan[os] (8 : 1)
KAYXANΩN	<i>kauhan-on</i> (13 : 6, 14 : 5)
KAYXANΩN	<i>kauhan-on</i> (58 : 20-21)
ВОНЛАKAYXANOC	<i>boyla kauhan-os</i> (47 : 27-28)

Bunlardan *kauhan* unvanının bir özel adı nitelediği haller de şunlardır :

KAYXA<XA>N[OC] ICBOYA [OC]	<i>kauha<ha> [nos] İsbul [os]</i> “Kavhan İsbul” (13 : 10)
KAYXANON ICBOYA[ON]	<i>kauhan-on İsbul(on)</i> “Kavhan İsbul’u” (13 : 6)
I [C] BOΥΛΟΝ TON KAYXANON	<i>I[s] bulon ton kauhan-on</i> (14 : 4-5)
O HCBOΥΛΟC O KAYXANOC	<i>o İsbul-os o kavhan-os</i> (58 : 5-6)
ICBOΥΛΟΝ TON KAYXANON	<i>İsbul-on ton kauhan-on</i> (58 : 19-21)
Ω KOPCHC O ΚΟΠΑΝΟC	<i>o Korsis o kopan-os</i> (59 : 2)

Proto-Bulgareca *kavhan* unvanı bir kez de *Boyla* unvanı ile birlikte geçmektedir :

HPATAHC O ВОНЛА KAYXANOC	<i>Iratais o boyla kauhan-os</i> (47 : 26-28) “Boyla Kavhan İratais”
--------------------------	--

Proto-Bulgar *kauhan* unvanı Bizans kaynaklarında da şu şekilde tesbit edilmiştir : KAIIXÁNHC *kaphan-is*, KAIIXANOC *kaphan-os*, KOΠXANOC *kophan-os* (Moravesik II : 156). Bu şekillerden sonuncusunda ilk hecedeki *a* ünlüsünün *p* etkisi ile yuvarlaklaşlığı görülmektedir. Bizans tarihçilerinden Nikephoros bir Bulgar liderinin adının KAM-ΠΑΓΑΝΟC *kampagan-os* (veya *Kabagan-os*) olduğunu kaydetmiştir (Beşevliyev 1983 : 5). Özel ad olarak kullanılan bu kelime de *Kapgan*'nın değişik bir şekli olan *Kapagan*'dan başka bir şey değildir.

Proto-Bulgar *Kauhan* ~ *Kaphan* unvanı Avarlarda da *Capcanus* (*kapkan-us*) şeklinde kullanılmıştı (Beşevliyev 1979 : 61).

Bayan ~ *Bayen*

Tuna Bulgar yazıtlarında sıkça geçen unvanlardan biri de BAĞA-INOC *Bayan-os* veya *Bayen-os*'tur. Yazılarda bu unvanın geçtiği yerler şunlardır :

βαγαῖνος	<i>bayen-us</i> (58 : 14)
βαγαῖνορ βαγαιν [os]	<i>bagatur bayen [os]</i> (64 : 2-3)
βαγαῖνορ βαγαινον	<i>Bagatur bayen-on</i> (48 : 1)
βηρη βαγαινον	<i>Biri bayen-on</i> (50 : 4)
ηνζηρογου βαγαινον	<i>içirgu bayen-on</i> (50 : 1-2)
σετιτ βαγαινον	<i>Setit bayen-on</i> (49 : 1)
υκ βαγαινον	<i>ük bayen-on</i> (50 : 3-4)

Yukarıdaki örneklerden *içirgu bayen* ve *ük bayen*'de *Bayen* unvanının *içirgu* ve *ük* sıfatları ile bir unvan grubu oluşturduğu görülmeyecek.

48 numaralı yazitta geçen *Bagatur Bayen*, 49 numaralı yazitta geçen *Setit Bayen* ve 50 numaralı yazitta geçen *Biri Bayen* terkiplerinde *Bayen* unvanının kişi adlarını nitlediği anlaşılıyor. *Biri Bayen* ibaresindeki *Biri* Eski Türkçede kişi adı olarak da kullanılan *böri* "kurt" kelimesinin Tuna Bulgarcasındaki şekillerinden biri olmalıdır (Beşevliyev 1979 : 183). Bizans kaynaklarında Bulgar kişi adlarından biri olarak kaydedilen BOPITAPKANOC *Bori tarkan-os* ibaresinde kelimemin ilk hecesi ashna daha yakın olarak yuvarlak *o* ünlüsü iledir (Başevliyev, ay. y.).

Proto-Bulgarca *Bayen* unvanı Menges'e göre Moğolca *bayan* "zengin, kudretli" kelimesi ile bir ve aynıdır (1951 : 95). *Bayan* kelimesi kişi adı olarak Avarlarda tesbit edilmiştir : Baťavóč *Bayan-os* (Avar lideri). Altay kavimlerinde daha çok kişi adı olarak kullanılan *bayan* kelimesi BOGYAN şeklinde Eski Rusçaya geçmiş, Balkan İslavcasında da büzülme ile *bān* "vali, bölge amiri" biçimini almıştır. *Bān* unvanı daha sonra Macarcaya da geçmiştir (Menges 1951 : 95).

Ük Boyla, *Ük Bayen*

50 numaralı Proto-Bulgar yazıtında geçen bu unvan gruplarının ilk kelimesi araştırcılara türlü şekillerde izah edilmiştir. Venedikov bu *ük* kelimesini Türkçe *yük* veya *uç* kelimesi ile birleştirmek istemiş ve *ük boyla*,

ük bayan ibarelerini “diş Boyla”, “diş Bayan” şeklinde tercüme etmiştir (Beşevliyev 1979 : 182). Beşevliyev bu izahı, haklı olarak, kabul etmemiştir. Menges *ük Boyla* ve *ük Bayen* unvanlarındaki *ük* sıfatının “upper, higher”, yani “üst, yüksek” anlamında olabileceğini ileri sürmüştür (ay. y.). Beşevliyev ise herhangi bir görüş ileri sürmemiş ve *ük* kelimesini tercüme etmeden bırakmıştır.

Proto-Bulgarca YK *ük* kelimesi, Menges'in işaret etmiş olduğu gibi, “üst, yüksek” anlamında bir sıfat olabilir (krş. Eski Türkçe *yükse-* “yüksekmek” fiilinin kökü olan **yük* veya **yüg*). Aynı kök Eski Türkçe *yügerü* “yukarı” (< **yüg-gerü*) zarfında da görülür. Ancak Tuna Bulgareası *ük* = Eski Türkçe **yük/*yüg* eşitliği pek sağlam ve kandırıcı görünmüyor; çünkü Türkçe **yük* kökündeki *y-* protetik, yani sonradan türemeye değildir.

Tuna Bulgareası *ük* için başka bir etimoloji ileri sürülebilir : Türkçe *ökte-* “övünmek, mağrur olmak” fiili, şüphesiz ki bir **ök* kökünden -te- ile türemiş bir fiildir. Bundan türemiş olan *öktem* kelimesi Türk dillerinde “cesur, cüretkâr, yiğit” anlamlarına da gelir (bkz. Clauson 1972 : 102). *Öktem* sıfatının bu anlamları **ök* kökünün Türkçe *alp* kelimesinin anlamına yakın bir anlam taşmış olduğunu gösteriyor. Şunu da belirtmek gerekir ki bu *ük* kelimesi yazitta kişi adı olarak da kullanılmış olabilir; aynı yazittaki *Biri Bayen* “Bayan Börü” özel ad + unvan grubu bu görüşü destekler.

Kolovr-os, Kuluvr-os

Tuna Bulgar yazıtlarında dört kez geçen κολοβρός *kolovr-os* unvanı Türkçe *kularuz* ~ *kulaguz* “kilavuz” kelimesinin Proto-Bulgareca karşılığıdır. (Menges 1951 : 96). Türkçe *kularuz* kelimesi, Menges'in de işaret etmiş olduğu gibi, **kola-* (<*kol-a-*) fiilinden -vuz (<-*guz* <*-*gur²*) eki ile türemiştir. -*gur*/-*gür* eki Moğolgada da vardır ve fiillerden alet isimleri türetir : *qadugur* “orak” <*qadu-* “biçmek”.

Tuna Bulgareası *kolovr* kelimesi *g>v* değişmesi ve ikinci hece ünlüsünün yuvarlaklaşması ile Ana Bulgareca **kolagur²* şeklärinden gelişmiş olmalıdır. Kelimenin ikinci şekli olan *kuluvr* ise her iki hecedeki *o* ünlüsünün daralması ile meydana gelmiştir.

Yazıtlarda bu unvanın geçtiği yer ve şekiller şunlardır :

ὁ κολοβρός	ο <i>kolovr-os</i> (65 : 2)
[ο] ι[ξουργου] κολοβρός	[ο] i [çurgu] <i>kolovr-os</i> (65 : 2-3).
Βογοτορ βογλα κουλουρος	<i>Bogotor boyla kuluvr-os</i> (69 : 5-7)
τὸν κανα βοιλα κολοβρον	ton <i>kana boyla kolovr-on</i> (14 : 7-8)

53 numaralı Türkçe yazitta geçen χλωσθρη hluvrin kelimesi de *kolovr-* ~ *kuluvr-* unvanının *k* → *h* değişmesi ve ilk hece ünlüsünün düşmesi ile meydana gelmiş bir şekli olabilir. Bu doğru ise, kelime sonundaki -in Tuna Bulgarcası genetif eki olarak izah edilebilir.

Kolovr unvanının Avar'larda da bulunduğuunu biliyoruz. Bizans kaynaklarında Avar'lara ait kişi adları arasında BOOKΟΛΑΒΡΑC Bookolavras kelimesi geçmektedir (Moravesik II : 360). Bu Avarca adın aslı *Baga Kolarur* olmalıdır. Başka bir deyişle, bu bir kişi adı veya kişi adı ile bir unvandan oluşan bir ibare olmayıp iki unvandan, yani *Baga* "küçük" sıfatı ile *Kolav(u)r* "Kılavuz" unvanından oluşan bir unvan grubudur. *Baga* kelimesi Köktürk unvanlarında geçmektedir. Örneğin, Tunyukuk'un unvanı *Buyla Baga Tarkan* idi. Buradaki *baga* kelimesi bence Moğolca *baga* "küçük" kelimesi ile bir ve aynıdır (krş. *Apa Tarkan* "Büyük Tarkan"). Avarca *Kolav(u)r'a* gelince, bu da Bulgareca *Kolov(u)r* şeklininashi: **kolavur* < **kolagur*.

Tarkan ~ Trakan

Tuna Bulgarlarında kullanılan yüksek unvanlardan biri de Orhon yazitlarında da geçen eski Türk unvanlarından *Tarkan*'dır. Bu unvan Proto-Bulgar yazitlarında şuralarda ve şu şekillerde geçmektedir :

ο ζερκα ταρκανος	ο çera tarkan-os nom. (60 : 2-3)
ο ζουπαν ταρκανος	ο çupan tarkan-os nom. (61 : 2-3)
ολγου τρακανου	olgou trakan-ou gen. (46 : 4)
[ταρ]κανος	[tar]kan-os nom. (67 : 2-3)

46 numaralı yazitta geçen *olgou trakanou* ibaresindeki birinci kelime Türkçe *ulug* "ulu" kelimesi ile birleştirilmek istenmiştir (Menges 1951 : 99). Menges ise bunun *ogul* veya *oglu* kelimesi olabileceğine işaret etmiş ve Orhon yazitlarındaki *Ogal Tarkan* ibaresini hatırlatmıştır (ay. y.). İbarenin ilk kelimesi için ileri sürülen bu iki görüşten birincisi daha muhtemel görünüyor. 87 numaralı gümüş kap yazitındaki ζουπανος μεγας *Jupanos megas* "Büyük Çupan" ibaresi bu görüşü güçlendirmektedir.

Bu iki görüşten hangisi doğru olursa olsun, daha önemli olan buradaki *trakan* kelimesinin *tarkan* unvanının metatetik bir şekli olduğunu söyleyebiliriz.

Tuna Bulgarcası *Tarkan* unvanı diğer kaynaklarda da geçer. Bunlar ο βουλιάς ταρκάνος ο *bulya-s tarkan-os* "Buyla Tarkan", βορ-

τακανός bori takan-os (= *tarkan-os*) “Böri Tarkan”, *κουλούτερκάνος kulu terkan-os* veya *καλούτερκάνος kalu terkan-os* “Kulu Tarkan” veya “Kalu Tarkan” ve *canna tarcan* “Han Tarkan” ibareleridir (Beşevliyev 1979 : 67). Bu ibarelerde *tarkan* unvanının ilk hecenin palatalleşmesi ile *terkan*, ilk hece sonundaki *r*'nin düşmesi ile de *takan* şekeiteninin meydana geldiğini görüyoruz. Böylece bu unvanın Bulgarcasında dört farklı şekeitenin bulunmuş olduğu yargısına varabiliriz: *tarkan*, *terkan*, *trakan* ve *takan*. Bunlardan *takan* şekeitenin bir müstenşih yanlışı olması da mümkünündür.

Kişi Adları

Proto-Bulgar yazıtlarında birçok kişi adı geçmektedir. Bu kişi adlarının çoğu Tuna Bulgarcası veya Türkçe, bir kısmı da İslâvcadır. Aşağıda Proto-Bulgar yazıtlarındaki Türkçe asılı kişi adlarından sadece etimolojileri genellikle kabul edilmiş olanlar ele alınacaktır.

Bayan ~ Boyan

Altayca (Türkçe-Moğolca) kişi adı *Bayan* Proto-Bulgar yazıtlarında bir kez böyle, bir kez de *Boyan* şekeiteninde geçmektedir.

Bayan şekeeni Beşevliyev'de 83 numara ile kayıth olan sikke yazıtında ve şu şekilde geçiyor :

ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ + ΒΑΙΑΝΩ ΠΑΤΡ[Ι]ΚΙΩ Κ(ΑΙ) ΣΤΡΑ-
ΤΗΓΩ

Theotoke, voithei + Bayano patr<i>kio k(ai) stratigo

“Meryem Ana, Han ve General Bayan'a yardım et”. (Beşevliyev : 83).

Burada ΒΑΙΑΝΩ *Bayano* şekeiteninde yazılmış olan kelime datif halindedir. Beşevliyev burada adı geçen *Bayan*'ın 766'da Bulgar tâhtına oturan Tokto'nun (Toktu, Tokto) kardeşi olan ve Nikeforus'ta adı geçen *Boyan* olabileceğini söylüyor (s. 233).

Aynı adın ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaşması ile meydana gelen *Boyan* şekeeni de 7 numaralı yazıttta geçer (Beşevliyev : 124). Sadece iki parçası kalmış olan yazıttta Boyan kelimesi ΒΟΓΙΑΝ şekeiteninde yazılmıştır (ay. y.). Grek yazısında *gamma* ve *yōta* harfleri y değerindedir. Nitekim BATBAIĀN *Batbayan* adına Bizans yazmalarında BAT-BAII'AN şekeiteninde rastlandığı gibi *Boyan* adı da Theophanis Continuatus'ta ΒΑΓΙΑΝΟC *Boyan-os* şekeiteninde geçer (Beşevliyev : 125)

Bayan adı Avarlar ve Moğollar arasında daha yaygın olmakla birlikte Türklerce de kullanılmıştır. Moğolistandaki Uygur devletinin ikinci hükümdarının adı bilindiği gibi, *Bayan Çor* (747-759) idi. Bu adın Bulgarlar arasında da yaygın olduğu anlaşılıyor. Kuvrat'ın en büyük oğlu Bezmer (641-644) Bizans kaynaklarında BATBAİAN *Bat-Bayan* adı ile zikredilir.

Barsa

Bu kişi adı 52 numaralı yazitta geçmektedir. Ancak yazıtın sol parçası kayıp olduğundan birinci satırın sonunda bulunan O BAPCA o *Barsa* ibaresinin devamının ne olduğu bilinmemektedir. Beşevliyev 50 numaralı yazitta geçen ВНРНВАГАННОС *Biri Bayen-os* "Böri Bayan" adına bakarak *Barsa* adından sonra ВАГАННОС *Bayenos* unvanının bulunabileceğini tahmin ediyor (s. 185).

Bars "pars, kaplan" kelimesi Türkçede kişi adı olarak çok yaygındır. Tuna Bulgarcası *Barsa* şekli kelimeye bir -a ünlüsünün eklenmesi ile meydana gelmiş olmalıdır (krş. *kana* ~ *kanna* < **kan*).

Bagatur ~ Bogatur

Proto-Bulgar yazıtlarında dört kez ВАГАТОҮР *Bagatur*, bir kez de ВОГОТОР *Bogotor* şeklinde geçen bu kelimeyi Menges ve Beşevliyev unvan saymışlardır. Bence bu kelime unvan olmayıp kişi adıdır. Kelime yazıtlarda şu ibareler içinde bulunmaktadır :

О ВАГАТОҮР ВАГАИН[ОС]	<i>o bagatur bayen/os/</i> (64 : 2-3)
ВАГАТОҮР ВАГАИНОЙ	<i>bagatur bayen-u</i> (48 : 1)
ВАГАТОҮР КАНА	<i>bagatur kana</i> (85 : 2-3)
[ВА] ГАТОҮР К [ANA]	[ba] <i>gatur k[ana]</i> (8 : 2)
TZEIIA ВОГОТОР ВОНЛАА КОҮЛОҮВРОС	<i>çepa bogotor boyla kulurr-os</i> (69: 5-7)

Bu ibarelerden anlaşılacağı üzere *Bagatur ~ Bogotor* kelimesi unvan değil, kişi adıdır. *Bogatur* kelimesi Türkçede kişi adı olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. 69 numaralı yazitta geçen ВОГОТОР *bogotor* şeklinde aynı kelimenin İslâvcadaki yuvarlaklaştırma eğilimi etkisi ile meydana gelmiş biçimidir. Kelimenin bu şekilde ünlülerini yuvarlaklaşmış şekli Bizans kaynaklarında da geçer : АЛОГОВОТОҮР *Alogobotur* (*Alo Bogotur*'un metatetik şekli), Moravesik, *Byz.* II, 64 (Beşevliyev : 224).

Çepa

69 numaralı yazitta *bogotor boyla kuluvar-os* ibaresinden önce kişi adı olduğu anlaşılan TZEIIA *çepa* kelimesi vardır. Menges bu kelimeyi, haklı olarak, Moğolca *cebe* “ok ucu, mızrak ucu, mızrak” kelimesi ile birleştiriyor (1951 : 109). Moğolca *cebe* kelimesi, bilindiği gibi Türkçeye de geçmiş ve “zırh” anlamında kullanılmıştır.

Ancak, yine Menges'in işaret etmiş olduğu gibi, bu kelime sadece Moğolcaya mahsus değildir. Moğolca *cebe* kelimesinin Türk dillerinde de tek heceli denktaşısı vardır : Yak. *sep* “alet, cihaz, silâh, techizat” (<*cep <*yep), Tat. *yep* “çatal”, Bşk. *yep* ay.

Tuna Bulgarcası *Çepa*, Türkçe *yep* şeklärinden ziyade Moğolca iki heceli *cebe* şeklärine yakındır. Kelime sonundaki ünlünün *a*'ya değişmesi, yani kelimenin ünlü uyumundan çıkışması İslâvcanın etkisi ile açıklanabilir.

Yazittaki ibare içinde *Çepa* kelimesi kendisinden sonra gelen *Bogotor* ile birlikte bir kişi adı grubu oluşturmaktadır :

TZEIIA ΒΟΓΟΤΟΥΡ ΒΟΗΛΑ ΚΟΥΛΟΥΒΡΟC

Çepa Bogotor boyla kuluvar-os “Boyla Kılavuz Cebe Bahadır”.

Krum-os ~ Krumes-is

Tuna Bulgarları hanlarından Krum Han'ın (803-814) adı yazılarda üç kez KPOYMOC *Krum-os*, bir kez de KPOYMECIC *Krumes-is* şeklärinde geçmektedir :

O KPOYMOC	o <i>krum-os</i> (3b : 3)
O KPOYMOC Ο ΠΑΙΟC	o <i>krum-os</i> o <i>papos</i> (13 : 2)
O APXON O KPO[Y]MOC	o <i>arhon</i> o <i>krum-os</i> (2 : 34-35)
KĒTON KPOYMECIN	ke ton <i>krumes-in</i> (Madara II : 9-10)
O KPOYMECIC	o <i>krumes-is</i> (Madara II : 12)

Menges Krum Han'ın adı için iki etimoloji öneriyor : *Krum* <*kurum* (*kur-* fiilinden *-m* ile isim), *Krum* < **korum*, **korum* (*kori-/koru-* fiilinden *-m* ile isim). Menges, ayrıca bu adım “kaya” anlamındaki *korum* ile bir ve aynı olabileceğine de işaret etmiştir (1951 : 110). Ona göre başka bir etimoloji de kelimeyi *kır-* “tahrip etmek” fiilinden *-m* ile yapılmış bir isim, yani *kırıum* (> *kırıum*, *kurum*) “kırıım, tahrip”, söymaktır (ay. y.). Ne var ki kelimenin ikinci şekli olan *Krumes-is* son etimolojiyi ihtimal dışı bırakmaktadır.

Krumes şeklinde araştırcılar Genel Türkçe -miş ekinin görmüşler ve kelimenin rekonstrüksiyonunu **Krumış* tarzında yapmışlardır. (Moravcsik II : 154). *Krumes-is* şekli gerçekten -miş ekli bir partisip ise bu ya *kur-* ya da *kori-* fiilinden türemiş olabilir. Bu takdirde kelimenin aslı **Kurmuş* veya **Korılmış* olabilir. Ancak, Tuna Bulgarçası ve genel olarak Bulgar Türkçesi r/l Türkçesi olduğundan Genel Türkçe -miş ekinin burada *-mil olması beklenirdi. Bu *Krumes-is* şekli belki de Bulgarca-Türkçe karışımı bir şekeleldir. Genel Türkçe -miş eki biliendiği gibi, Çuvaşada da -miş/-miş'tir. Ama bu ek Çuvaşada Tatacadan alınmış bir ödünçleme olmalıdır. Bu ekin öz Çuvaşça şekli -mil/-mil olmalıdır (krş. *utmil* = Genel Trk. *altmış*, *s̄timil* = Genel Trk. *yetmiş*). *Krumes* adının İslâvea türü KPOYMEAb *Krumel'* (= *Krumil* < **kurmil* veya **koramil*) *Krumes* şekelinin -miş'lı bir partisip olduğu görüşünü destekler niteliktedir. (Menges 1951 : 110).

Bulgar hanı *Krum'un* böylece iki adı olduğu ortaya çıkmaktadır : *Krum* (< **kurum* veya **korum*), *Krumes* (< **kurmuş* veya **korılmış*) veya *Krumel* (< **kurmil* veya **koramil*).

Omurtag ~ Omortag

Krum Hanının oğlu *Omurtag ~ Omortag*'ın adı bazı araştırcılara İranca kökenli sayılmıştır (Grégoire, *Byzantion*, XVII, s. 114, not 33). L. Katona'ya göre ise bu ad Bulgar Türkçesidir ve "küçük kartal" anlamına gelmektedir : **omurt* "kartal" + *ak* (küçültme eki; krş. Çuv. *imirt* "kartal" < **omurt* ("Omurtag, Diminutive zu **omart* = čuv. āmārt Adler", KCsA, II, 1930, ss. 384-387)).

Bu etimoloji bizce de doğrudur. Tuna Bulgar devletinin kurucusu *Esperih* — *Esperüh*'ün adı da Németh tarafından aynı şekilde açıklanmıştır : *esperi*, *isperi* "doğan, şahin" + küçültme eki -*k* ("Die Merkunft der Namen *Kobrat* und *Esperüh*", KCsA, II, 1932 ss. 440-447). *Esperi*, *isperi* kelimesi "av şahini" anlamında Türkçede yaşamaktadır. Öte yandan, "kartal" anlamındaki Çuv. *imirt* kelimesi, kurallı olarak Eski Çuvaşça (= Proto-Bulgareca) **omart* şecline gider. Bu kelimenin başka hiçbir Türk dilinde veya lehçesinde bulunmaması da ilginçtir ve *Omurtag* adının söz konusu etimolojisini doğrulamaktadır.

Omurtag ~ Omortag adı yazılırlarda şu ibareler içinde geçmektedir :

O OM[OY]PTAΓ ĀPXON	o om[u]rtag arhon (Madara 1 III : 8)
KANA CYBİΓI OMOYPTAΓ	Kana sübigi Omurtag (57 : 1-2)

KANA CYBHГН ОМОУРТАГ	<i>Kana sübigi Omurtag</i> (59 : 1)
KA[NA CYBHГН OM]ОYPT[АГ]	<i>Ka[na sübigi Om]jurt[ag]</i> (62 : 1)
KANA [C]YBИГI ОМОУРТАГ	<i>Kana [s]übigi Omurtag</i> (64 : 1)
[KAN]A CYBИГ[IO]МОУРТАГ	<i>[Kan]a sübig[i O]murtag</i> (65 : 1)
KANA CYBИГI ОМОУРТАГ	<i>Kana sübigi Omurtag</i> (61 : 1)
KA(N)A CYBИГH ΩMO<MO> РТАГ	<i>Ka(n)a sübigi Omo<mo>rtaq</i> (56 : 1-3)
CANE SVBИГI ΩМОРТАГ	<i>Kane sübigi Omortag</i> (86 = Altın madalyon)
[KANA CYBHГН ОМОY[РТАГ]	<i>[Kana sübig]i omu[rtaq]</i> (6 : 1-2)
ΩМОРТАГ KANNA CYBИГH	<i>Omortag kanna sübigi</i> (56 : 29)

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, *Omurtag ~ Omortag* adı bir yazıt (Madara yazılıtı) dışında daima *kana* "han" ve *sübigi* "kumandan" unvanları ile birlikte kullanılmıştır. Ayrıca, *Kana sübigi* "Han (ve) Kumandan" unvan grubu bir yazıt dışında *Omurtag* adından önce gelmekte, sadece bir kez onu takip etmektedir: *Omortag kanna sübigi* "Omortag Han, Kumandan" (56 : 29). Bu kullanım İslâv sentaksının etkisi ile izah edilebilir.

Sivin Jupan

Bu kişi adı Beşevliyev'te 87 numara ile kayıtlı olan gümüş kap yazıtında geçmektedir. *Sivin* adının geçtiği ad-unvan grubu şöyledir:

CHBHN ZOYIIANOCMEГAC *Sivin jupanos mégas* "Büyük Jupan Sivin"

Göründüğü gibi, bu ibarede *Sivin* kişi adını Grekçe nominativus ekli *jupan* unvanı ve Grekçe "büyük" anlamındaki *megas* sıfatı izmektedir.

Tuna Bulgarcası *Sivin* araştırmalarca Türkçe *sevin* ile birleştirilmektedir. (Beşevliyev : 1979 : 235). T. Totev gümüş kaptaki *Sivin* adını Bulgar hanlarından CABINOC *Savin-os*'un adı ile birleştirmiştir. (a.y.). Bulgar hanı *Savin-os* Bizans kaynaklarına göre Teleç'ten sonra, yani 763'te Bulgar tahtına oturmuştu. Bulgar Hanları listesinde Kormisoş'tan sonra yer alan ve adı ВИНЕХъ *Vineh* olarak kaydedilen Bulgar hanının adının da aslında **Sovineh* veya **Sivineh* olduğu genellikle kabul edilmektedir (Beşevliyev 1979 : 235).

Türkçede *sev-* fiilinden yapılmış kişi adları pek çoktur. Bunların başında, hiç şüphesiz, *Sevinç* adı gelir. Omurtag'ın oğlunun adı da

ZBINITCIC *Zvinitsis* (= *Siviniç-is*) idi. Bu, hiç şüphesiz, **Sivinç* adının Grekçe yazımından başka bir şey değildir.

Türkçe kelimelerdeki e ünlüsü Grek yazısında bazan *a* ile de gösterilir. Bu bakımdan CABINOC *Savin-os* adı muhakkak ki Türkçe **Sevin'* temsil etmektedir. Türkçede ve Tuna Bulgarcasında ilk hecedeki e ünlüsünün daralıp *i* olması için de pek çok örnek vardır. Örneğin, **sü begi* "kumandan, baş kumandan" anlamındaki CYBHΓH *Sü-bigi* unvanında *beg* "bey" kelimesinin *big* şeklinde yazıldığını görmekteyiz. Bunun gibi, **Sevin* adının *Sivin* şeklinde de telâffuz edildiği anlaşılıyor.

Tuko-s ~ Çuko-s

47 numaralı Hambarlı yazıtında geçen TOYKOC *Tukos* kişi adı şu ibare içinde bulunmaktadır.

OTOYKOC OH[Z]ΟΥΡΓΟΥ ΒΟΥΛΗΑ o *Tukos* o *i[ç]urgu bulya* (Beşevliyev : 173).

İçürgü Buyla "İç Boyla" unvanını taşıyan bu zatın adının Menges Türkçe *tug* "sancak, bayrak, davul, bayrak direği ucundaki kıl demeti" kelimesi ile bir ve aynı olabileceğine işaret etmiştir (1951 : 113). Ancak Çince asılı olan (Çince *tu*, Orta Çince *dok*) bu kelimenin Türkçede kişi adı olarak kullanıldığı kanıtlamak güçtür.

Öte yandan Grégoire, Beşevliyev ve diğer araştırmacılar bu yazittaki TOYKOC *Tukos* adını 43 numaralı yazittaki TZOKOC *Çukos* ve Bizans kaynaklarındaki TZOKOC *Çokos* adı ile birleştirmiştir (Beşevliyev 1979 : 166-167). Beşevliyev'in işaret etmiş olduğu gibi, 47 numaralı yazittaki TOYKOC *Tukos* şekli TZOKOC *Çukos* (veya *Çükos*) yerine bir eksik yazım olabilir (1979 : 175, not 15).

Kelimenin etimolojisine gelince, ben, hayvan adlarının kişi adı olarak da kullanıldığından hareketle, bu adı Moğolca *çökö* "uç yanında geyik" veya Kırgızca *çoo* < **çögö* "kızıl kurt, çakal" kelimesi ile birleştirmek istiyorum. Kırgızca *çoo* kelimesi daha eski bir **çöge* şecline gider. Bu Türkçe kelime Moğolcaya da geçmiştir : *çögeböri* < Trk. **çöge börü* (krş. Tuv. *şööborü* "çakal"). Kelime Moğolcaya Türkçe *börü* "kurt" kelimesi ile birlikte alınmıştır. Kırgızcada ise *çoo börü* şeklinde kullanıldığı gibi tek başına da kullanılır.

Tuna Bulgarcası *Çukos* (*Çükos*) veya *Çokos* adı Moğolca *çökö* ile de bir ve aynı olabilir. Moğolca *çökö* (Halka *tsöh*) daha eski bir **çöke* şecline gider. Bu Moğolca kelimenin Türkçedeki karşılığı **çök* olurdu.

Ne var ki Türk dil ve lehcelerinde bu anlamda bir çök tesbit edemedim. Yalnız, Moğolistanda yeni bulunmuş olan Tes yazıtında *çök ul(u)g k(a)g(a)n* ibaresi geçmektedir (Şinehüü, *Arheologiya Sudlal*, VIII, fas. 1, s. 38, satır 5). Buradaki çök kelimesi kişi adı olabilir.

Turdaçi

Bu kişi adı 66 numaralı Proto-Bulgar yazıtında geçmektedir. Grekçe *Kandidatos* unvanı ile birlikte OTOΥΡΔΑΤΖΙC OKΑΝΔΙΔΑΤΟC o *Turdaçis o kandidatos* şeklinde geçen (Beşevliyev 1979 : 221) bu kişi adı bence *tur-* “durmak” fiilinden Eski Türkçe gelecek zaman partisipi eki -daçı ile türemiş bir ismidir ve “duracak, kalacak” anlamındadır. Türkçede *tur-/dur-* fiilinden türemiş olan ve kişi adı olarak kullanılan hırçık isim vardır : *Tursun/Dursun*, *Turak/Durak*, *Turdi*, *Turdibay*, *Turganbay*, *Turdimurat* vb. vb. gibi. Bunlardan özellikle Karakalpakça *Turganbay* (*Turgan Bay*) adı Tuna Bulgarcası **Turdaçi* adına gerek yapı gereksiz anlam bakımından tamamıyla paraleldir.

Hsun-os (<*Kusun)

61 numaralı yazitta geçen XCOYNOC *hsun-os* kişi adı şöyle bir ibare içinde bulunmaktadır :

OXCOYNOC OZOYIIAN TAPKANOC o *Hsun-os* o *Jupan Tar-kan-os* (Beşevliyev : 216).

Jupan Tarkan unvanını taşıyan bu zatin adını Beşevliyev yazının çeviririsinde *Şun* olarak veriyor (s. 216). Bence Grekçe XCOYN *Hsun* pekâlâ HOYCOYN şeklini temsil edebilir (krş. *Trakan-os*, *Hluvrin* vb.). Tuna Bulgarcası *Hsun ~ *Husun* ise daha eski bir **Kusun* şeklinde gidebilir. Ankara'da *Kara Kusunlar* adında bir köy vardır. Bu adındaki *Kusun*, büyük bir olasılıkla bir kişi adıdır. Ayrıca, Uygurca metinlerde kişi adı olarak geçen *Kusu* ve *Kusuk* kelimeleri de söz konusu **Husun* (<**Kusun*) ile ilgili olabilir.

Boris

866 yılında (Köpek yılı) vaftiz edilerek Hristiyan olan Bulgar hanı *Boris'in* adı da, büyük bir olasılıkla, Tuna Bulgarcası veya Bulgar Türkçesi'dir. *Boris'in* adı Bizans tarihlerinde Grekçe çekim ekleri ile BOPÍCHC veya BOPICHC *Boris-is* şeklinde geçer. Aynı ad bu kaynaklarda BOΓΩΡΙC *Bógoris*, BOΓΑΡΙC *Bógaris*, hattâ iyiice bozulmuş olarak ΓΟΒΑΡΙC *Góbaris* şekillerinde de tesbit edilmiştir (Menges

1951 : 115). Bu ad Eski Kilise İslâvcasında daima БОРІСъ *Boris'* şeklinde yazılmıştır (a. y.).

Menges *Boris* adı için iki Türkçe etimoloji önermiştir. Bunlardan birincisi kelimenin "kaplan" anlamındaki Eski Türkçe *Bars*'tan gelmiş olabileceği yolundaki etimolojidir. *Bars* kelimesi, gerçekten, Tatarcada ve Kazakçada olduğu gibi ünlü katımı ile önce *baris* şekline girip sonra ilk hece ünlüsünün *b'*nin etkisi ile yuvarlaklaşması sonucu *boris* ve ni-hayet *boris* biçimini kazanmış olabilir.

Ikinci bir olasılık da *Boris* adının Eski Türkçe *böri* "kurt" kelimesinden gelmiş olmasıdır. Ancak, bu etimolojinin bazı güçlükleri vardır. *Boris* adı *böri* (< **böri*) kelimesinden geliyorsa sonundaki -s nasıl izah edilecektir? Menges kelime sonundaki -s ünsüzünü Altayca belirsizlik hali (*casus indifinitus*) eki olarak açıklıyor (1951 : 116). Ancak Altaycada böyle bir hal eki olduğu şüphelidir. Bu durumda, Menges'in *Boris'i* Eski Türkçe *bars*'tan getiren etimolojisi şimdilik en sağlam etimoloji gibi görünüyor. Ancak, bu takdirde de Bizans kaynaklarındaki *Bogoris*, *Bogaris* şekillerini izah etmek gerekmektedir. Bizans kaynaklarındaki şekiller, ilk hece üzerindeki vurgunun etkisi ile o ünlüsünün uzun hissedilmiş ve bunun sonucu olarak da bu ünlünün *ogo* ses grubu ile yazılmış olması şeklinde açıklanabilir : *Bōris* > *Bōris* > *Bogoris*.

Boy Adları
Kuviar-is

Beşevliyev'te 60 numara ile kayıtlı Proto-Bulgar yazıtında *Zera Tarkan Negavon/ai/s'*ın mensup olduğu boy KOYBIAPHC *Kuviar-is* şeklinde yazılmıştır :

HTO ΔΕ ΓΕΝΕΑC KOYBIARHC ito de geneas *Kuviaris* (Beşevliyev : 215)

Kuviaris adı bu ibare içinde ya yalnız halde ya da genitif halindedir. Bu durumda kelimenin aslı *Kuviali* veya *Kuviar* olmalıdır. Menges bu etnik adın büyük bir olasılıkla Türkçe "sarışın, sarımtıra" anlamındaki *kuba* sıfatından türemiş olduğunu ileri sürmüştür. (1951 : 104). Bilindiği gibi, Kuman veya Polovtsı'ların adı da bu sıfattan türemiştir : *Kuman* < **kuban*. Orta Türkçe kaynaklarda *kuba* kelimesinin şu şekilleri tesbit edilmiştir : MK *kuba* "kestane rengi ile sarı arası bir renk" AH *kuba*, *kuvu* "toprak rengi", CC *kuv* "sarımtıra beyaz". Bunlardan *kuvu* şekli daha eski bir **kubi*'ya gider ki bu da *Kuviar is*'in

kökü olan **kuv* ile bir ve aynıdır. Kelimedeki *-ar* Altayca çokluk eklерindendir ve büyük bir olasılıkla Türkçe çokluk eki *-lar*'ın yapısında da bulunur : *-lar* < * *-l-ar*.

Başka bir etimoloji de, Menges'in işaret etmiş olduğu gibi, *Kuviar-is* in Türkçe *kugu* "kuğu" isminden geldiği görüşüdür. Menges'in bildirdiği göre, eski Rus kroniklerinde eski bir Kuzey-Batı Türk kabilesinin adı olarak zikredilen KOBYH *Koruyi* kelimesi de *kovu/kuvu* "kuğu" ismine Rusça çokluk eki *-i* nin getirilmesi ile oluşmuştur.

Proto-Bulgar kişi adlarından KOYBEP *Kuver* de *Kuviar-is* etnik adı ile ilgili görünmektedir. Menges *Kuver* adının **kubi* (= *kuba*) sıfatı ile *er* isminden türemiş olabileceğini ileri sürmüştür : *kub'er* veya *kuv'er* < **kubi* + *er* (1951: 104).

Kürigir

61 numaralı yazıtta Jupan Tarkan unvanını taşıyan XCOYNOC *Hsun-os*'un mensup olduğu boyun adı KYPİГHP Kürigir olarak verilmektedir (Beşevliyev: 216).

Proto-Bulgar kabile adları içinde açıklanmağa en uygun olanı şüphesiz ki Kürigir kelimesidir. Bu ad, Menges'in de işaret etmiş olduğu gibi, Proto-Bulgarcada **küri* "cesur, asıl, güçlü kuvvetli" sıfatından *-gir* eki ile türemiş olmalıdır (Menges 1951: 105). Proto-Bulgarcada **küri*'nin Genel Türkçe karşılığı *kür* kelimesidir : MK *kür* "cesur", Trk., Trkm. *gür* "bol, sık, yoğun", Bar, Tel., Koyb. *kür* "şışman, canlı, çevik, hızlı", Tat., Bşk. *kör* "gür, besili, semiz", Çuv. *kırı* "semiz, şışman; gürbüz, sağlam; yoğun, kalın; güçlü, muktedir". Bu kelimenin Çuvaşça iki heceli şekli *kırı* (< **küri*) Proto-Bulgarcada *küri* ile uyuşmaktadır.

Kürigir adının sonundaki *-gir*'e gelince, bu da eski Türk kabile adlarında görülen eklerdendir. Örneğin, Kaşgarlı'nın yirmi iki Oğuz kabileinden biri olarak kaydettiği Yüregir/Üregir adı da bu ekle teşkil edilmiştir. Topluluk eki olan *-gir* eki özellikle Tunguz kabile adlarında sık görülür : *Dulu-gir*, *Kureka-gir*, *Baya-gir*, *Bulda-gir*, *Kindi-gir* vb. gibi (Pritsak 1952: 82).

Çakarar-is

59 numaralı yazıtta Kopan (< **kapgan* = *Kavkan*) unvanını taşıyan Korsis'in mensup olduğu Proto-Bulgar kabilesinin adı TZA-KAPAPHC Çakarar-is şeklinde yazılmıştır (Beşevliyev: 212).

Menges bu etnik adı Türkçe *çak* – “vurmak” fiilinden geniş zaman eki –ar ile türemiş *Çakar’ın* –ar topluluk eki almış şekli olarak açıklamıştır (1951 : 103). Bu etimolojiye katılıyorum. Türk etnik adları içinde geniş zaman eki ile kurulmuş olanları pek çoktur. Kâşgarlı’nın yirmi iki Oğuz kabilesinden biri olarak zikrettiği *Töger* bunlardan biridir : *Töger* < *tög* – “dövmek”. MK’da geçen etnik adlardan *Suwar* da daha eski bir **Sawar* şekline, bu da en eski bir **Sabar* biçimine gider. Bu ad **saw-* (< **sab-*) “dövmek, vurmak” fiilinden –ar geniş zaman eki ile türemiştir (krş. MK *sawaş-* “savaşmak, vuruşmak, çarpmak”, Moğolca *saba-* “vurmak, çarpmak, dövmek”).

Ermiar-is

Bu Proto-Bulgar kabile adı 63 numaralı yazıtta geçmektedir: EPMHAPHC Yazıtın üst kısmı kayıp olduğundan bu kabileye mensup kişiinin adı bilinmiyor. Ancak Beşevliyev ilk (aslında üçüncü) satırın başında ZOYIANOC *Jupan-os* unvanını okuyabilmiştir (s. 219).

Ermiar-is etnik adı, Beşevliyev'in de haklı olarak işaret etmiş olduğu gibi, Bulgar Hanları listesinde Gostun'un kabilesi olarak zikredilen *Ermi* veya *Yermi* ile bir ve aynı olmalıdır. Tomašek, *Ermiar-is* adını Georgios Pisides'in *Chronicum Paschale* adlı eserinde bir Avar kişi adı olarak geçen EPMITZHC *Ermiçi* veya *Ermiç* kelimesi ile karşılaştırmıştır (Menges 1951 : 106-107). Menges, eğer *Ermi* adı Avarea ise bunun Moğolca “cesur, erkek” anlamındaki *ere-megey* kefümesi ile karşılaşılabilirceğine işaret etmiştir (a. y.). Moğolca kelime *ere* “er, erkek” kelimesinden yapılmış bir sıfattır : *ere-megey*. Tuna Bulgarcası *Ermi* ve *Ermiar*'daki *er* herhalde Türkçe *er*'dir. Bunlardaki –mi unsuruna gelince, bu da Orta Türkçe *agımtul* “beyazımsı”, *kızımtul* “kızılımsı”, *karamtul* “siyahımsı” gibi kelimelerde görülen –mtul küçültme ekinin ilk unsuru –m– ile bir ve aynı olabilir.

Duar-is veya *Du(v)ar-is*

62 numaralı Proto-Bulgar yazıtında ΔΟΥΑPHC *Du(v)ar-is* etnik adı geçmektedir. Bunun etnik ad olduğu kendisinden önce gelen Grekçe ΓΕΝΕΑC *geneas* kelimesinden anlaşıyor. Kelimenin aslı *Duari/Du(v)ari* olabileceği gibi *Duar/Du(v)ar* da olabilir. Beşevliyev bu kelime hakkında herhangi bir yorum yapmıyor. Kelime Menges'te de yoktur.

Tuna Bulgarcası *Duar* veya *Du(v)ar* etnik adı Volga Bulgar yazıtlarında geçen يوارى Yuwāri soy adı (bkz. T. Tekin, *Volga Bulgar*

Kitabeleri) ile karşılaştırılabilir. Volga Bulgar yazıtlarındaki *Yuwārī* soy adı, *Bulgāri* adı gibi Arapça nispet eki -i ile **Yuwār* adından türemiş olmalıdır.

Bulgar Türkçesi *Du(v)ar* ~ *Yuwār* şekil bakımından, *Tōger* ve *Sabar* gibi bir **yuu-* veya **you-* fiilinden -ar eki ile yapılmış bir sıfata benzemektedir. MK'da (III, 61) ayrı anlamda üç *yuu-* fiili vardır : 1) "son süratle koşmak", 2) "aldatmak", 3) "malını vererek gözetmek". Bence söz konusu etnik ad bu üç fiilin herhangi birinden türetilmiş olabilir.

Diğer Kelimeler

Tangra

Proto-Bulgar yazıtlarında geçen Türkçe kelimelerden biri de ΤΑΓΓΡΑ *tangra* "tanrı" kelimesidir. Bu kelime iki parça halinde olan 6 numaralı yazıtın 5. ve 6. satırlarında bulunmaktadır :

[0EO]N ΤΑΓΓΡΑΝ [*theo*]n *tangra*-n (Beşevliyev 1979 : 123).

Bu yazittaki ΤΑΓΓΡΑΝ kelimesinin Eski Türkçe *tengri* kelimesi ile bir ve aynı olduğuna şüphe yoktur (Menges 1951 : 111). Eski Türkçede ön ünlü olan bu kelime bazı Türk dillerinde art ünlülüdür : Trk., Az. *tanrı*, Trkm. *tanrı*, Yak. *tañara*, Çuv. *turi*. Çuvaşça *turi* şekli, diğerleri gibi, daha eski bir **tañri* üzerinden **teñri* şekline gider. Bu kelimenin Tuna Bulgarcasında, belki de Proto-Bulgarcada art damaksillaşarak **tañri* ~ **tañra* şeklini almış olduğu anlaşılmıyor.

sigor elem

Omurtag Han'ın Çatalar yazıtında Grek takvimine göre verilen *indiktionos* IE (Indiksiyon XV = 822) tarihine tekabül eden Bulgarca tarih σιγορελεμ *sigor elem* (*sigor elem*) kelimeleri ile belirtilmiştir :

ΒΟΥΛΓΑΡΙCTI СИГОРЕЛЕМ *Bulgaristi sigor elem* (57 : 24)

Çatalar yazıtındaki *sigor elem* ibaresi Bulgar Hanları listesinde geçen ΣΕΓΟΡΑΛΕΜб *segor alem* "Şığır (yılmın) 11. (ayı)" ibaresi ile bir ve aynıdır (bkz. *vereni* maddesi).

Bulgar Hanları listesinde Σ (ş) harfi ile yazılan *segor* "şığır" kelimesi Çatalar yazıtında, Grekçede ş sesi bulunmadığından, C (s) ile yazılmıştır. Bu yazım muhakkak ki Tuna Bulgarcası **sigor* (veya **sigır*) söyleşini yansıtır. Proto-Bulgar dilinin bugünkü tek temsilcisi Çuvaşçada, bilindiği gibi, i ve i öündeki s sesi ş ile temsil edilir. Çuvaşça-

daki bu ses değişiminin başlangıcı, Moğolcada olduğu gibi, çok eskilere gider. Kuban Bulgarcasından Macarcaya geçmiş eski ödünclemelerde bile bu ses değişmesi görülmektedir (bkz. Bulgar Hanları listesi, *şegor* maddesi).

Bulgar Hanları listesinde daima *a* ile yazılan ΑΛΕΜb *alem* kelimesi çatalar yazıtında ΕΛΕΜ (*elem*) şeklinde E (*e*) ile yazılmıştır. Çatalar yazıtındaki yazının kelimenin aslı ve uyumlu şeklini yansittığı açıklıdır (bkz. Bulgar Hanları listesi, *vereni* maddesi).

**śarak* - < **yarak*

47 numaralı Hambarlı yazıtının 22. satırında geçen CAPAKTOY *saraktu* kelimesi Grekçe tekil halindedir ve Beşevliyev tarafından daha önce “ülke, devlet, imparatorluk” anlamındaki Bulgarca *d'rjava* kelimesi ile karşılanmıştır. Menges CAPAKTOY kelimesinin *sarak-* kısmını Genel Türkçe *yarak* “silâh” kelimesi ile birleştirmiş, farazi **śarak tu*, **śarak tu* şekillerindeki ekin de Eski Türkçe sıfat eki -*hg'* dan *g'* nin düşmesi ve *I*'nin Kıpçak ve Sibirya Türk dillerinde olduğu gibi *t'* ye değişmesi ile meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştür (1951 : 118). Hemen belirtelim ki Menges'in Genel Türkçe sıfat eki -*hg'* in Tuna Bulgarcasında, yani VIII.-IX. yüzyıllarda, başkalaşma ile -*tu* veya -*ti* şeklinde girmiş olabileceği yolundaki görüşü inandırıcı değildir. Ek başındaki *l* sesinin Kıpçak grubundan bazı Türk dillerinde ötümzsüz ünsüzlerden sonra *y*'ye değişmesi eski değil yeni bir olaydır.

Beşevliyev bütün proto-Bulgar yazitlarını toplayan en son kitabında Menges'in *sarak* = Genel Türkçe *yarak* eşitlemesini kabul etmekle birlikte bu kelimenin sonundaki ekin mahiyeti konusunda ondan ayrılmaktadır. Beşevliyev bu eserinde *saraktu* kelimesinin aslinin CAPAKTON *sarakton*, sonundaki ekin de bu kelimenin Grekçe karşılığı olan ΦΟCCÁTON *fossaton* kelimesindeki -*ton* eki ile bir ve aynı olabileceği işaret etmiştir (1979 : 176). 1983'te yayımlanan bir makalesinde de aynı görüşü tekrarlamıştır (“Bemerkungen über die epigraphischen Reste der protobulgarischen Sprache”, *Materialia Turcia*, c. 9, 1983, s. 3). Bu arada Beşevliyev'in söz konusu kelimeyi BOHCKA yani “ordu” olarak çevirdiğini de ilâve edelim (1979 : 174).

Eski ve Genel Türkçe *yarak* “silâh” kelimesinin Tuna Bulgarcasında **carak* şekli üzerinden **śarak* biçimine girmesi normaldir. Nitikim Kuban Bulgarcasından Macarcaya girmiş bazı kelimelerde **y-* veya **c-* yerine

sz- (*s*) buluyoruz : Mac. *szél* "rüzgâr" (= Genel Türkçe *yel*), *szüru* (= Genel Türkçe *yüzük* vb. gibi. "Dağ sıçanı" anlamundaki **yumur* kelimesi de Bulgar Hanları listesinde COMOPb *somer*' şeklinde *s* iledir (bkz. Bulgar Hanları listesi).

Etnik Adlar

Bulgar

Bulgar etnik adı ilk kez Bizans kaynaklarında 5. yüzyıl sonlarına doğru geçer. Bu kaynaklar 482 yılında Attila'nın oğlu İrnek'in kurmuş olduğu konfederasyonun en önemli kabilesinin Bulgarlar (*βουλγάροι*) olduğunu kaydedeler.

Bulgar adı Tuna Bulgar kitabelerinde de 10 kez geçmektedir. Türlü Grekçe ekler almış olan *Bulgar* adının geçtiği kitabeler şunlardır :

τούς βουλγάρους	tous <i>Bulgar-us</i> (1 : I, 5)
οἱ βουλγάρεις	oi <i>Bulgar-is</i> (14, 40-41)
τοὺς πολοὺς βουλγάρεις	tous polous <i>Bulgar-is</i> (57, 20)
τοὺς βουλγάρης	tous <i>Bulgar-is</i> (58, 12)
βουλγάρων	<i>Bulgar-on</i> (44, 1; 46, 2 ve 3; 80)
τονπολῶν βουλ(γ)άρον	ton polon <i>Bul(g)ar-on</i> (14, 1-2)
βουλγάρον	<i>Bulgar-on</i> (genitif hali) (42, 5)
βουλγαριστί	<i>Bulgar-isti</i> (56,24)
[βουργάρ]ων	[<i>Burgar</i>]on (46 b 1)
βουργαρήν	<i>Burgar-ian</i> (87, 24)

İki yazıtta geçen *r*'lı *Burgar* şekli, hiç şüphesiz ki, gerileyici benzeşme ile *Bulgar* şeklärinden çıkmıştır : *Burgar* < *Bulgar*.

Bulgar adının kökeni üzerine ileri sürülmüş teorilerin içinde en çok taraftar bulanı Macar Türkologu Németh'in teorisidir. Németh'e göre *Bulgar* kavim adı Türkçe *bulga-* "karıştırmak" fiilinden -*r* geniş zaman eki ile türemiş bir sıfatdır ve "karışık" anlamına gelir. (Gy. Németh, "A honfoglaló magyárság kialakulása", Budapest 1930, s. 86-87). Németh'in bu etimolojisi genellikle kabul edilmiş olmakla beraber bunun gözlerden kaçan bir zayıf tarafı vardır : Türkçe *bulga-* (Türkiye Türkçesi *bula-*) geçisiz değil, geçişli bir fiildir ve bundan geniş zaman eki ile yapılmış sıfat "karışık" anlamına değil, fakat "karıştıran" anlamına gelir. Türkçe *bulga-* fiili "karışıklık çıkarmak, isyan çıkarmak, kurulu düzeni bozmak" anıtlarında Orhon yazıtlarında

geçer (Küli Çor yaziti, Batı 11). Bu fiilden yapılmış *bulgak* “karışık, düzensiz, karışıklık, düzensizlik” anlamınaadır : *T(e)ñri yir bulg(a)kin üçün y(a)gtı boltı* “Gök ile yer arasındaki düzen bozulduğu için (bize) düşman oldu” (Kül Tigin, Kuzey 4). Aynı fiilden -nç eki ile yapılmış *bulganç* sıfatı da Tunyukuk yazısında geçer : [Türiük *bod(u)ni y(e)me*] *bulg(a)nç [o]l [t(e)m(i)]s, og(u)zi y(e)me t(a)rk(i)nç ol t(e)m(i)* “Türk halkı düzensizlik içindedir demiş, Oğuz’ları da çalkantı halinde- dir demiş” (Tunyukuk, I Doğu 5).

Bu veriler karşısında *bulga-r* kavim adının orijinal anlamı “karışıklık çıkarıcı, ortalığı karıştıran, isyankâr” gibi bir şey olmalıdır. Türk kavim adları arasında *Bulgar* adı gibi fiillerden -r geniş zaman eki ile yapılmış olanlar vardır : Oğuz boyalarından birinin adı olan *Töger* muhakkak ki *tög-* “dövmek” fiilinden -er ile yapılmış bir sıfattır. Kâşgarlı’da geçen etnik adlardan *Suwär* da daha eski bir **Sawar* şekli aracılığı ile en eski ve orijinal **Sabar* şekline gider ki bu da Ana Türkçe **sab-* “dövmek” fiilinden (krş. Mo. *saba-* “vurmak, dövmek, çarmak”, Türkçe *sava-ş-* “vuruşmak, dövüşmek”) -ar geniş zaman eki ile türe-miştir.

Onogur ~ Unnogur ~ Unigor

Bizans kaynaklarında Bulgarların veya onlarla akraba Hun kabilelerinden birinin adı olarak geçen bu kelimenin şu çeşitleri vardır : Ὀνόγυροι *Onogur-oi*, Οὐννογύροι *Unnogur-oi*, Οὖννογύροι *Unnugur-oi*, Οὐντγύρων *Unigor-on*. Bu etnik ad Németh tarafından Türkçe *On-ogur* “On kabile” ibaresinden çıkışmış bir şekil olarak açıklanmıştır (*Magyar Nyelv*, 17, s. 205 ve devamı). Kelimenin *Onogur* (<on-ogur) şekli bu etimolojiyi doğrulamaktadır. *Unnogur ~ Unnugur* ve *Unigor* şekillerindeki *Unno-*, *Unnu-* ve *Uni-* parçaları da Ana Türkçe **ön* “10” kelimesinin Çuvaşa şekilleri olan *vunni ~ vuni* ile açıklanabilir. Kelimedeki uzun ö ünlüsünün etkisi ile n ikizleşmiş ve kelime iki heceli olmuştur.

Unnogur ~ Unnugur ~ Unigor şekilleri için başka bir etimoloji **Hun-Ogor* olabilir. Hunların adı Bizans kaynaklarında genellikle Οὖννοι *Unnoi* biçiminde geçer. (Moravezik, Byz. II, 231). Bu etimolojiye göre *Unnogur* adının anlamı “Hun kabilesi veya kabileleri” olur.

Onogundur ~ Unnogundur

Bizans kaynaklarında Maiotis yakınında oturan bir Bulgar halkı olarak zikredilen Ὄνογούνδουροι *Onogundur-oi* veya Οὖννογούνδουροι

Unnogundur-oi etnik adı, Moravczik'in düşündüğü gibi *Onogur* adminin değişik bir türü (Byz. II, 218) değil de *Onogur* adına *-dur* morfeminin eklenmesi ile meydana gelen **Onogurdur* "Onogur'lar" gibi bir şekilde başkalaşma (dissimilation) sonucu ortaya çıkan bir kelime olmalıdır : *Onogundur* < **onogurdur*.

**Onogurdur* farazi şeklindeki *-dur* morfemi birçok kabile adında görülen ve büyük bir olasılıkla çokluk ifade eden bir morfemdir. Bir Kimek kabilesinin adı Bayandur idi (Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 32). Bu ad Göklen Türkmenlerinde *Bayändär* şeklinde yaşamaktadır. Başka bir Türkmen kabilesinin adı da *Çavuldur* veya *Çavundur*'dur (Sümer, *ibid.*, 140, 324-326).

Türk kabile adlarındaki *-dur* ekinin çokluk ifade eden bir morfem olduğu bu adlarda bazlarının Moğolcadaki karşılıklarından anlıyor. Moğollarda *Baya'ud* (< **Bayagud*) adında bir kabile vardı. Bu kelime, hiç şüphesiz, *Bayan* adına Moğolca çokluk eki *-gud'* un eklenmesi ile oluşmuştur. Moğollarda aynı ekle kurulmuş bir çok kabile adı vardır : *Buyru'ut*, *Güçü'ut* — *Güçögüt*, *Tayçı'ut*, *Uru'ut* vb. gibi.

Saragur

Bulgarlarla akraba başka bir Hun-Türk kabilesinin adı da Σαράγορ Saragur (= *Saragur*) idi. Kafkasya yakınında yaşayan bu Hun-Türk kabilesinin adı *Şara-Oğur* "Sarı Oğur" olarak açıklanmıştır (Moravczik, Byz. II, 267). Bu etnik adın ilk unsuru, büyük bir olasılıkla, Genel Türkçe *sarıng* "sarı" kelimesinin Proto-Bulgareca karşılığı olan **şari* veya **şara* kelimesidir. Kelime başında /s/ foneminin ş'ye değişmesi ilk hecedeki *a* ünlüsün ashında uzun olmasındandır (krş. Trkm. *sarı*, Çuv. *şuri*, *şur* "beyaz" < **sārig*). Uzun ā ünlüsü Proto-Bulgarcada **ia* diftonguna gelişmiş, bu diftong öndeeki /s/ fonemi de i etkisi ile ş'ye değişmiştir.

Proto-Bulgareca **şari* ~ **şara*, Bulgarca ile akraba olan Hazar Türkçesinde de *şar* biçimindedir. Bunu Hazarların 833'te Bizanslı teknisyenlere aşağı Don havzasında kurdukları Σαρκελ Şarkel adından anlıyoruz. Bu kale ve şehrin adı İslav kaynaklarında "Beyaz Kule", Arap kaynaklarında da مدینة البيضي "Ak şehir" olarak geçer. Buna göre *Şarkel* veya *Şarkıl* adminin ilk hecesi Çuvaşçada *şuri* ~ *şur* şeklinde yaşayan **şari* veya **şar* "ak, beyaz", ikinci kelimesi de yine Çuvaşçada *kil* veya *kili* şeklinde yaşayan "ev, avlu" kelimesidir. Räsänen bu *kil* kelimesini, haklı olarak, Türkçe

-gil eki ile ve MK'daki *kirdeş* "komşu, bir avluda birlikte yaşayan" kelimesinin ilk hecesi ile (<*kir-deş*) birleştiriyor (1969, 270). *Şarkıl* veya *Şarkel*'deki -*kel* "ev" Moğolca "ev" anlamındaki *ger* kelimesi ile de birleştirilebilir.

Renk adları, bu arada *sarıg* "sarı" kelimesi Türk kavim adlarından kullanılır : *Sarıg-Yugur* "Sarı Uygur", *Kara Kurguz* vb. gibi.

Utigur ~ Utugur ~ Uturgur

Irnek'in kurduğu Bulgar konfederasyonuna mensup *Utigur*'ların adı Bizans kaynaklarında şu şekillerde geçer : Οὐτίγοροι *Utigur-oi*, Οὐτιγούροι *Uttigur-oi*, Οὐτούγοροι *Utugur-oi*, Οὐττίγαροι *Uttigar-oi*, Οὐτρίγοροι *Utrigur-oi* Οὐτούργοροι *Uturgur-oi* (Morvaçzik, Byz. II, 238). *Utigur* Bulgarlarının atalarının adı da Οὐτουγούρ *Utugur*, Οὐτιγούρ *Utigur* ve Οὐτούργορ *Uturgur* şekillerinde kaydedilmiştir (Byz., II, 239).

Németh *Utigur* Bulgarlarının adını *otur-ogur "otuz kabile" ibaresinden getirir (KCsA, I, 151). Bu ibaredeki *otur Genel Türkçe *otuz* "30" kelimesinin Bulgar Türkçesindeki r'li şeklidir. Eski Türklerde *otuz* sayısı ile oluşmuş kavim adı olarak *Otuz Tatar* ibaresi vardır (Kül Tigin, Doğu 4, 14). Kavim adlarındaki sayılar o kavmin oluşturduğu kabile veya boy sayısını gösterir. *Uturgur* Bulgarları da belki otuz kabileden oluşuyorlardı.

Kutrigur ~ Kuturgur ~ Kotrigur

Bulgar konfederasyonunun batı kesiminde yaşayan *Kutrigur* Bulgarlarının adı Bizans kaynaklarında şu şekillerde geçer : κοντρί-γοροι *Kutrigur-oi*, κοτρίγοροι *Kotrigur-oi*, κοντρίγοροι *Kutrigor-oi*, κοτραγηροι *Kotragir-oi* (Byz., II, 171.) Bu Bulgarların atalarının adı da κοτριγούρ *Kutrigur* şeklinde kaydedilmiştir.

Macar Türkologu Németh *Kutrigur* kavim adının *Tokur-Ogur* ana şeklärinden metatez ile meydana geldiğini ileri sürmüştür (KCsA, I, 151). Bu ana şeklärdeki *Tokur Genel Türkçe *tokuz* "9" kelimesinin Bulgar Türkçesindeki r'li biçimidir (krş. Volga Bulgarcası *tohur*, Tuna Bulgarcası *twir* "9" < **tokır*, **tokur*).

Ana Bulgarcadan gelen Çuvaşçada bu tür metatetik şeklär varsa da (örneğin *peki* "gibi" < **kep*) 5. yüzyıl gibi çok erken bir tarihte **Tokurgur* veya **Tukurgur* gibi bir şeklär metatez ile *Kuturgur ~ Kut-*

rigur şekillerini alması pek mümkün değildir. Bence *Kutrigur* kelimesi bir fiilden *-gur* eki ile türemiş bir sıfat da olabilir. Bu sıfatın kendisinden türediği file gelince, bu Türkçe *kudur-* ve Türkmençe *gûdura-* “yaramazlık etmek, taşkınlık yapmak, zapt edilemez olmak” fiillerinin aslı **kütri-* (*< *kütür² + i-*) fiili olabilir. Bu fiilin kendisinden türediği kelime Türkçe *kuduz* sıfatının aslı şeklinde olan **kütur²* sıfatıdır (krş. MK *semri-* “semirmek” *< *semir² + i-*, *semiz* “şışman” *< *semir²*). *Kutur- ~ kudur-* fiilinin kendisinden türediği *kutuz* (*< *kütur²*) sıfatı Türk dillerinde kişi adı olarak kullanılmıştır. *Kutuzov* soyadı Ruslarda ve Bulgarlarda oldukça yaygındır. Mısır Memlüklerinde *Kutuz Sultan* adında bir hükümdar da vardı (Rasonyi, *Tarihte Türkük* : 170).

Kutrigur ~ Kotrigur adı için başka bir etimoloji de şu olabilir: Genel Türkçede “uyuz, kel, saçsız” anlamında bir *kotur* kelimesi vardır. Eski Bulgar hanlarının (ve halkın?) saçlarını kazittıkları, yani dazlak oldukları Bulgar Hanları listesinde zikredilmiştir. *Kutrigur’lar* Tuna Bulgarlarının asıl etnik grubunu oluşturan bir halk olduklarına göre bunlara akrabaları veya komşuları olan kabileler “saçsız, dazlak” anlamına *Kotur ~ Kutur* sıfatını vermiş olabilirler. Bu etimoloji doğru ise etnik adın sonundaki *-gur* hecesini Altay kavim adlarının sonundaki çökük eki *-gir*’in yuvarlak ünlülü şekli olarak açıklamak gerekir (krş. Bulgar boy adlarından *Kürigir* *< Küri-gir*).

Eski Kilise İslaveasındaki Bulgarcı Kelimeler

Tuna Bulgarlarının dilinden Eski Kilise İslavcasına geçmiş kelimelerin sayısı pek azdır. Muhtelif araştırmalar tarafından incelenmiş olan bu kelimeler son olarak Pritsak tarafından bir araya getirilmiştir (Omeljan Pritsak, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955, ss. 71-72). Bu kelimeleri adı geçen eserden aşağıya aktarıyorum.

БЕЛЕГ ~ БИЛЕГ *b'eleg ~ bileg*

“İşaret, belgi” anlamında olan bu kelime Genel Türkçe *belgü* kelimemin Tuna Bulgarcasındaki şeklidir. Kelime sonundaki yuvarlak ünlü düzleşmiş ve son hecede metatez olmuştur. Kelimenin Kuban Bulgarcasından Macarcaya geçen şeklinde de ayrı değişme görülür: *belyék* *< *beleg*. Aynı değişme daha sonra Halhada da meydana gelmiştir: Klasik Moğolca *belge* (*< Eski Türkçe belgü*) Halha *beleg*. Gördüğü gibi, kelimenin Halha Moğolcasındaki şekli Eski Kilise İslavcasındaki şekli ile bir ve aynıdır.

Bu kelimenin Volga Bulgarcasındaki şekli ise *بَلْوِي* ~ *belüw* ~ *belü*'dür. Bu kelime Volga Bulgarları mezar taşlarının hemen hepsinde bulunan şu ibarede geçer : *بَلْوِي* *belüwi kū* "... (nın) mezar taşı bu(dur)" (T. Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri*, Ankara). Volga Bulgarası *belüw* ~ *belü*, hiç şüphesiz ki, daha eski bir **belug* şeklärinden gelişmiştir.

БЕΛВЧҮГ *bel'çug* ~ *belçög*

"Bilezik" anlamındaki bu kelime Genel Türkçe (MK) *bilezük*'ten çok **belçük*, **bilçük* gibi bir ana şeke gider. Moğolcaya da geçmiş olan bu kelimenin oradaki şeklärleri şunlardır : *bileçug*, *biliçeg*, *bilüçeg*, *bülüçög* *bilisüg* "yüzük", Halha *bülcig* "yüzük". Kelimenin Moğoleadaki çili şeklärleri *bilezük*'teki *z* sesinin aslı olmadığını gösterir. Kelimenin ana şeke belki de **bileşük* idi. Kilise İslâvçası *belçug* şeklärindeki *e ünlüsü* bu kelimenin, *bilek* ile ilgili olmayıp *bele-* "belemek, bağlamak" fili köktaş olduğunu gösterir (krş. MK *ilersük* "uçkur, kemer" <*iler-t-* "bağlamak", MK *bogsuk* "kölelerin boyunlarına geçirilen demir halka" <*bog-*, vb.).

ΔOXbTOPb *doh'tor*

"Yastık" anlamındaki bu kelime Çuvaşa aynı anlamdaki *śiDar* ile bir ve aynıdır : *doh'tor* < **doktar* < **d'ogtar* < **cogda-r*. Bu kelimenin ash MK'da da geçen *yogdu* ~ (Oğuz-Kıpçak) *cogdu* "devenin boyunu altındaki yumuşak uzun tüyler" kelimesidir. Bu tüylerin eski Türklerce ve diğer Altay kavimlerince yastık yapmakta kullanıldığı anlaşılıyor.

Kelime sonundaki *-r* fonemine gelince, kelimenin Moğolca şeklärinde de görülen bu ses (Moğolca *cogdur*, *cogdar*, Halha *cogdor*), Menges'in açıklamış olduğu gibi, Altayca topluluk isimleri eki *-r* olmalıdır (Menges 1968 : 88).

KAIIb *kap'* (**kep*)

Tuna Bulgarcasında "resim, put" anlamına gelen bu kelime Genel Türkçe *kēp* "kalıp, şeke, model, örnek" kelimesi ile bir ve aynıdır : *Bu er aning kēp-i* "Bu adam onun benzeri(dir)", *kerpiç kēp-i* "kerpiç kalibi" (MK III : 119) vb. gibi.

Ana Bulgarca **kep* kelimesi Macarcaya da geçmiştir : *kép* (*kēp*) "resim, put". Çuvaşada *kap* "düs görünüş, figür" şeklärinde yaşıyan bu kelime Yakutçada *kiep* biçimindedir. Kelimenin Yakutçadaki şeke bundaki ünlünün ashında uzun olduğunu gösterir.

CAHb *san'* (*san*)

“Vekar, şeref” anlamındaki bu kelimenin aslı da Genel Türkçe “sayı” anlamındaki **sān* (< **sā-* “saymak”) kelimesidir. Kuban Bulgarcasından Macarcaya da geçen bu kelimenin Macarcasında *-n* yerine *-m* vardır : *szám* (*sām*) “sayı”. Kelimenin Çuvaşçası da *-n*'lı değil, *-m*'lidir : *sum* “sayı, sayma”.

“Saymak” fiilinin mecazi olarak “saygı göstermek, hürmet etmek” anlamına da geldiğine işaret etmeye gerek yoktur. Ana Türkçe **sān* kelimesinin, böylece “itibar, saygınlık” anlamına geldiğini de düşünelimiz.

Eski Kilise İslavecasında bu kelimenin *m*'lı şekli de vardır : САМЬЧИИ *samçı* “devlet memuru, yönetici” < **sām-çı* “şeref, unvan sahibi”.

BİBLİYOGRAFYA

- Altheim, F., "Hunnische Runen" *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*, I, Halle 1948, 195-230.
- Altheim, F., *Aula und die Hunnen*, Baden-Baden 1951.
- Avcioğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi*, İlkinci Kitap, İstanbul 1973.
- Bazin, Louis *Les calendriers turcs anciens et medievaux*, Service de reproduction des theses université de Lille 111, 1974.
- Benzing, Johannes, "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische" *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, 85-695.
- Beşevliev, Veselin, "Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik", *Zeitschrift für Slavistik*, I (1958), 1-7.
- Beşevliev, Veselin, *Spätgriechische und spälateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1974.
- Beşevliev, Veselin, *Pirvo-bilgarski nadpisi*, Sofiya 1979.
- Beşevliev, Veselin, "Bemerkungen über die epigraphischen Reste der proto-bulgarischen Sprache", *Materialia Turcica*, 9 (1983), 1-9.
- Deny, Jean, "Une inscription en langue proto-bulgare découverte à Preslav" *Revue des Etudes Byzantines*, 5, Bucarest 1947, 235-239.
- Fehér, Géza, "Imenníkit na prívite bilgarski hanove", *Godišnik na Narodniya Muzey*, Sofiya 1926, 237-313.
- Fehér, Géza, *Die Inschriften der Reiterreliefs von Madara*, Sofia 1928.
- Fehér, Géza, *Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises (= Archæologia Hungarica VII)*, Budapest 1931.
- Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.
- Gombocz, Zoltan, *Die bulgarisch-türkischen Lehnuörter in der ungarischen Sprache* (= MSFOu 30), Helsinki 1912.
- Haussig, Hans-Wilhelm, "Die Runen der Schätze von Nagy-Szent Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Osteuropas", *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa* (herausgegeben von Klaus Röhrborn und Wolfgang Veenker), Wiesbaden 1985, 17-52.
- Katona, L., "Omurtag, Diminutive zu *omurt* = čuv. *dmärt* 'Adler'", *KCsA*, II, 1930, 384-382.
- Kurat, A. N., *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara 1972.
- Marquart, J., "Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Çatalar und der bulgarischen Fürstenliste", *Izvestiya Russkago arheologicheskago instituta v Konstantinopole*, 15 (Sofiya 1911), 1-30.
- Menges, K. H., "Altaic elements in the Proto-Bulgarian inscriptions" *Byzantion*, 21, Brüssel 1951, 85-118.

- Menges, K. H., *The Turkic languages and peoples; An introduction to Turkic studies*, Wiesbaden 1968.
- Mikkola, J. J., "Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren", *JSFOu*, 30 : 33 (1915), 1-25.
- Mladenov, Stefan, "Zur Erklärung der sogenannte Attilasche Goldschatz von Nagy-Szent Miklós", *UJb*, VII (1927), 331-337.
- Moravesik, Gy., *Byzantinoturcica*, I-II, Berlin 1958.
- Németh, Gy., *A honfigaló magyárság kialakulása*, Budapest 1930.
- Németh, J., "Die Herkunft des Namens Kobrat und Esperück", *KCsA*, II, 1932, 44-447.
- Németh, J., *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent Miklós*, Budapest 1932.
- Németh, J., "The Runiform Inscription from Nagy-Szent Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europa", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1971), 1-2, 1-52.
- Pritsak, Omeljan, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1955.
- Pritsak, Omeljan, "Bolgaro-Tschuwaschica", *UAJb*, XXXI (1959), 274-314.
- Rasonyi, László, *Tarihte Türklik*, Ankara 1971.
- Róna-Tas, A. - Fodor, S., *Epigrafica Balgarica. A Volgai Bolgár-Török Feliratok*, Szeged 1973.
- Tekin, Talât, *A Grammar of Orkhon Turke*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69, Bloomington 1968.
- Tekin, Talât, *Volga Bulgar Kitabeleri*, Türk Dil Kurumu, Ankara (baskıda).
- Thomsen, Kaare, "Zur wolgalbulgarischen Epigraphie", *Acta Orientalia Havniae*, XXVI, 3-4 (1962), 189-192.
- Thomsen, V., "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'Runic' Script from Miran and Tun-huang", *JRAS* 1912, 181-227.
- Thomsen, V., "Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent Miklós", *Samlede Afhandlinger* III, Kopenhagen - Kristiania 1922, 325-353.
- Venedikov, I., "Novootkritiyat v Preslav pribobilgarski nadpis", *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, 15 (1946), 146-160.
- Yusupov, G. V., *Vvedenie v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*, Moskva-Leningrad 1960.

RESİMLER

ю́дінада. ві. мѣ́ць. іс. н. ѿ́днъвъзнесеѧ ѿтина.
тардацръваулонескъ. вътоліѣтоцирїваєто.
глабдішакымовбцираѹдина. изведеніїзомѣ
тпеминцаєто. и гласнімъблга. и дастьпріто
лѣмѣвыше пріглацрвайже блашаснімъва
вълонѣ. и нѣмѣниризы тпеминичны а єго. и и
адѣщеглѣбыыи индснімъвъсадніживо
тпасвоєто. и прилѣщемоу престо ахѣпріно. и
дасть ємѣщомѣцира и въензобіїе ваднії
въсадніижидотпаєто. : Двіпогодъ жиѣ
лѣ. т. роѓв ємѣдло. а лѣмѣ. д. и лѣтиремъ.
ирикъ житъ лѣ. р. и. н. лѣ. роѓмѣдло. а лѣ
ємѣдномътиремъ. гостінъ на мѣстніес
сы. в. лѣта. роѓмѣрми. а лѣ ємѣдохса. въти
ремъ. к. дрѣтъ. з. лѣ. дрѣжа. роѓмѣдло. а лѣ
мѣ. шеторзвчевѣзмѣръ. т. лѣта. Ароссмау
дло. а лѣ ємѣшеторзвчевѣчемъ. сін. ф. існѣ. дрѣ
жашекна же ни єшбондстрандбна а. лѣ. ф. и.
и. ѿстриженамитлавами. и по то пріицена
страндбна а. и сперх існѣ то же и до селѣ: .
Сперх існѣ. з. и ѿднолѣто. роѓмѣдло. а лѣ ємѣ
верениалемъ. тервель. и. и. а лѣ то ємѣд
ло. а лѣ ємѣдтиес. читемъ тиремъ. к. и.
и. лѣ. роѓмѣдло. а лѣ ємѣ. дрѣншехтпемъ
се вард. и. лѣ. роѓмѣдло. а лѣ ємѣ. то халто
мѣкорни сошь. з. а лѣ. роѓмѣдокилъ. а лѣ
ємѣ. шеторзвчирилъ. сиже існѣ и змѣниро
дло въ рекшевихъ въ винѣ. з. лѣ. а ємѣ.

о́жиналь. а́йтбемб: и́машеторалемъ. птицець. г. а́йтб: ро
йндбиганъ а́йтбемб. солаорвальпемъ. и́нан. иного
рлоуморта. м. днин: роембокильт. лембди лоттоу
штомъ!.. Попре же рече и́нныцирь асуринскъ цръв
валакоже пререче и́нно бы и на вхонасоръ. кд.
лтб. шд иеромомъ ѿлада. и тра великии та
вълонгсагавъ шпли та саженъ. и ѿ каме
нил писанато. каменый и́мый. лакотта. г. вши
ринда ѿ долото та. б. и твржетград и ѿ стѣво
ри стадій. м. бы влѣмъ и оприщъ. б. и полювы
сопѣжетград и ѿ стѣни. лакотта. п. а́утоль
стата ѿ лакотта. л. а́стлѣты е го постави ѿ
ба по воротъ. в высота ѿ лакотъ. р. ѿ ширин
и ѿ лакотта. з. и створи ѿ ворота мѣда
на. взведенавысота. н. лакотта. и. к. въходо
д'ю людемъ своимъ. створи. и скрытеторода
ископа ѿ зеро. и създастѣни ѿ серебръ го досто
сладко и мѣсто его и мѣшестадій. м. гла бина
же етъ саженъ. м. и такоже ѿ струи и ѿ нодѣлъ слад
ко ѿ. и до стояло. и саженъ и деревесны
и превысокы а́йтъло. и всаже съдеревесны
спры на саплодовиты. ѿ коподобна гоусты
лтъсъ виса ѿ рани нарече. в нем же кенде то ходи
щи. и всю землю твѣди а́шни веселашет сажни
кы мѣжевици маттъ ѿ гра ѿ нем же гла. в нем же
прихода съ грады и ѿ многою и преліщеніемъ. не
споли ѿ стъ вахонавеликий. ѿ та же а́шни
лицеи ѿ земль вахонавахъ ѿ гра постимо ѿн. и въ

и си спаси и вни доша вівегу петр іконоубояна
спашлица халдѣ и сканьїй. вів. л. А. л. и. з. Е попре-
селе ни па и млац ри бу дина. вів. в. т. ц. и. к. г.
днъ. и в знесе ся євгина марфа хлѣбъ и вонесе ся
аполѣто црпва аего. главоу и юсн и мовоу црлъ
бу дина. и звѣрѣ и здомоу пемница аего и глаши
тв блага та. и фасѣ пррпль црпв и жевѣша
сн и мовоу виланѣ. и змѣни ри звѣстемници
его. и такжє іадеше хлѣбъ и вонесен ми. вів. в.
днъ и ви баси ся о его иса днн и жи ви та его. А и тора
лѣжы ти блѣт та. т. роди гемоудоуло. алѣт та.
днлом в ти римъ. и ри и ся. жи ти блѣ. р. и. и.
лѣ. р. гемоудоуло. алѣт та. мовоуднлом ви римъ.
гостю чнама ти вспинка си. в. л. т. з. гемоудерми.
алѣт мовоуда си. ти римъ. икоу рпк. з. л. т. та дн
ти аро змоудоуло. алѣт змоушегорѣ ви че ми се ми
рп. т. л. т. з. роди гесмоудоуло. алѣт змоушегорѣ ви
чесъ. си. и. е. икона зу прѣжлиш е и жение ѿ шені
спра коудоука та. л. т. ф. и. е. ѿ стриженами
зами. и по том ся при десна страдкоудоука та. и по
ти зи зи то же и даселі. в. сперер и си з. и. ѿ при
полгеста. р. з. змоудоуло. алѣт та. змоуде ренка ле-
мъ. Гервель. и. и. А. л. т. з. гемоудоуло. алѣт
тикоуди пемъ. ти биремъ. и. и. и. л. т. з. змоуд
доуло. алѣт змоуди ви змоуди пемъ. се варв. е. л. т.
роди. дуло. алѣт змоуди. то халт то тикоуди
шь. з. л. т. з. роди гемоуди си. А. л. т. змоушего
рѣ ти римъ. си иже и зи змѣни родоудов
ре иже и зи ти павине хи. з. л. т. з. з. з. з. з. з.

и. алѣтъ ємоу чимашегорадемъ. телечъ. г. лѣ. ро
ємоу ѹгайнъ. алѣтъ ємоу саморгъ. алѣтъ. искъ
и ногорад ѿу ма рв. м. даний. рш ємоу ѿу киль. а
ємоудиломъ тау чомліб. Попреже рече инициръ
и сауринъ искъ. црпіов в а таисже преже ренъ и бы
и на вхонасоргъ. иск. лѣ. та. иерамомъ бла
да. и гра велисий и аву лонъ стауда икшан
тау е та женъ и ш каменъ и тесанаго икжо иса
мены и и мыи. локотъ. г. вширинау. альф
алгоу чомкитъ. е. и тау чомкетъ гра тоу тоство
риста рнн. м. вшиас мыи хи по прищъ. б. и по
иг. вши сомбукетъ граскоу тоственъ. лакотъ. п.
автолистъ тау лакотъ. л. Аспіль пыбголо
стю и ше аполгв оротъ. вши сомбукетъ.
г. вширии и дла котъ. з. и са твори ємоу воро
тамъ дланя. тау чи е фенъ ви сомб. н. лакотъ.
и. е. тау сх. тау сх од тау демъ с во и мъ. съ
твари. и са ржетъ горада и скопа и щеро. и са гда
стю тоу фирд ги бего до стю славно. и мѣсто
єго и млаше спаднн. м. глауби на же єгоса
женив. м. таисже саустрои и ѿмодѣло славно
и ѿ феста славно и саудат ве рди каменъ и са
и превыс са и са и фло и ви чески дре се са и са
спрѣ на са пко фо ви та. и скопа подо е пла гоу стю
алѣ са ви си лиши иранъ на ре. и не ми же жена єго хо
тичи. и ви думъ тау чи и дла ѡи ви се ла та.
и и си ми же ви дна. тау є гра ѿ не ми же гла ви
ти же при хо фе са горд ви не ѿ много то и прельце
и не ми. не са ли се са ви ви лонъ велисий. ви
же єзбжилище црпія ви бржажи ви крѣ по си
мое и ѿ чес са гла ви са ви са дахъ. и єще

Nagy Szent Miklos hazinesi: Grek harfli
Buyla Jupan yaztı
(Németh'ten)

Runik harfli Buylu Çoban yaziti
(Németh'ten)

17 numarali kap yaziti

9 numarali kap yaziti

22 numarali kap yaziti

10 numarali kap yaziti

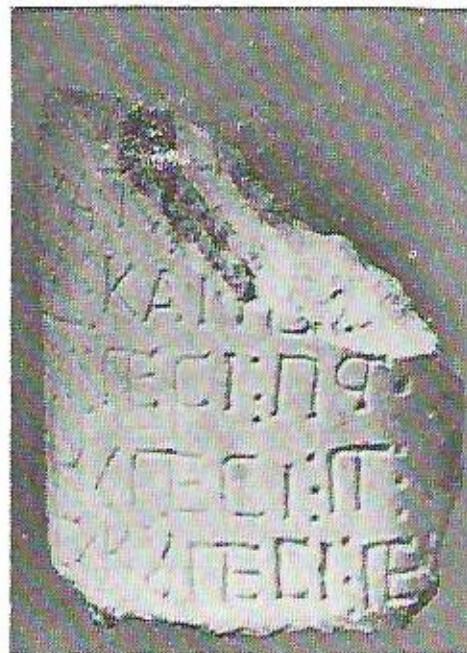
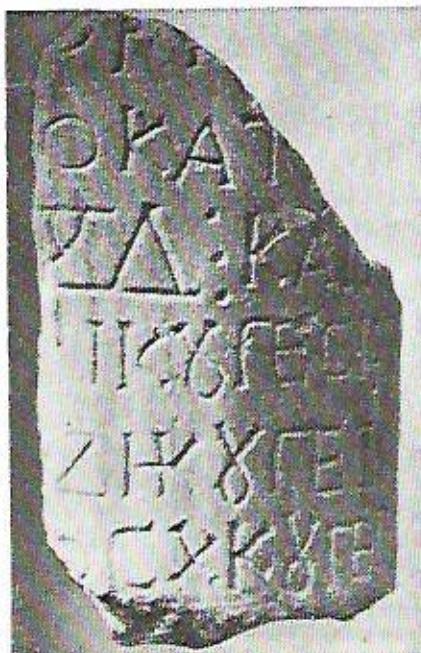
23 numarali kap yaziti
(Németh'ten)

Hagy Szent-Miklos hazincsi, 10 numarali kap
(Németh'ten)

ΖΗΤΚΩΗΗΤΖΗΡΓ
ΩΥΒΩΥΛΕΧΩΥΜ
ΣΤΗΚΥΠΕ:ΥΝΕ:ΤΩ
ΥΛСХН:ФМ:ЕСТРШ
ГИИКУПЕ:ҮК:ТШ
ҮЛСХН:ѠѠД:ТѡҮРТ
ѠНАПИЛӘЕЗѠПАН
ЕСТРҮГИИКУПЕ:К:
ТѠЛСХН:М:АЛХАСН
КҮПЕ:А:ХЛѠ ҮВРН:А:

Türkçe Preslav yazıtının kopyası
(Beşevliyev'ten)

Türkçe Çatalar yazısı
(Beşevliyev'ten)

59. numaralı yazıtın estampajı
(Beşevliyev'ten)

ΡΚΑΝΑСУВИГИΩΜΩΤΑΓ
ωκορχсокопаносθρε
πтосанегопосмоуегε
нетвкеапелюоиистоф
сатонспнгигиистопо
тамонтлалтарин
нтоадегенеастзакларин

59. numaralı yazıtın kopyası
(Beşevliyev'ten)

ГИШМО
 МОРТАГІ
 СТОНДАЛЕ
 ОНЫКОНА
 УТУМЕНО
 ЕПҮНСЕНҮП
 ЕРФҮМОНҮКӨ
 ІСТОНДАЛЫВ
 НҚАНАЛАМСА
 ТОМДУОУКӨ
 ТОНПАН ФУ
 МОКАТАМЕТРН
 САСІСТІМЕСІНЕ
 ПҮІСАТҰМВАНДЕ
 АЛОТННАХ ТИМЕСН
 ТАСТҰМВАСЕОСТИНАЛ
 МӨТННАРХЕДІСІНОРГНЕ
 МУРІАДЕС: В: ҚЕПІТОНА
 АНОҒІНІСНОРГІЕСМУ
 РІАДЕС: В: ТОДЕАТТОТҰДІ
 ЕСТІМПАНОУММО МЕТРІСА
 ТЕСТІНГІНЕПУІСТАГРАМА
 ТАТАУАДАН ЕРОПОССК
 АЛАЗНАПОӨНІСКІРЕАЛ
 ОСГЕНАТАКЕІНДАЕСХАТСНІ
 НОМЕНСТАУТАВЕОРОНУПОМНІ
 СВЕТЕТОМПУСАНАУТОТОДЕО
 НОМАТОУАРХОНТОСЕСТНІС
 МОРТАГКАННАСУВІДНОВСА
 ЖНОСТАУТОНЗІЕЕТ
 Н.Р. ♦

57 numaralı yazıt ve kopyası (Beşevliyev'ten)
 İlk üç satır: Kana sübigi omo/mo/rtag

ΚΑΝΑΣ ΥΒΙΔ
ΟΜΟΥΡΤΑΡΙΣΤΗ
ΓΙΝΟΠΟΥΕΓΕΝΤΙΟΝ
ΕΚΘΕΟΥΔΑΧΟΝΕΣΤΙΝ
ΙΟΤΙ¹ ΠΛΑΣΚΑ
ΤΟΝ ΚΑΝΝΠΟΝ ΜΕ
ΝΟΝΤΑΣ ΕΠΥΙ² ΣΕΝΔΑΥΛΙΝ
ΙΚΤΙΝΤΟΥ ΤΖΑΝΚΕΣ
ΤΙΝΔΥΝΑΜΙΝΤΟΥ
ΓΡΙΚΟΥΣΚΕΣ ΚΛΑΒΟΥΣΚΕΣ
ΤΕΧΝΕΟΣ ΕΠΥΙ³ ΕΝ ΓΕΦ
Ι(ΣΙΝΗΤΟΧ ΤΖΑΝΜΕΤΟΙ
ΚΕΕΤΙ⁴ ΙΚΑΥΤΟ⁵ ΙΝ
ΣΤΥΛΟΥΣ ΣΕΔΑΡΙΚΕΣ
ΣΤΥΛΟΝ ΣΕ⁶ ΣΕΝΛΕΞΩΝ ΤΖΑΙΣ
ΔΥΟΟΘΕΟΣΑΧΙΟ⁷ ΟΙΤΟΝΕΡθεδα
ΡΧΟΝ ΤΔΗΜΕ ΤΟΝ ΠΟ⁸ ΑΥΤΩ
ΤΟΝ ΒΔΑΣΙΛΕΑΚΑ
ΧΙΝΤΥΤΖΑΚΕ⁹ ΟΣ
ΤΟΥΣ ΠΟΛΟΥΣ ΒΔΛΙΔΑ¹⁰ ΣΕ Ε
ΤΖΣ ΕΦΘΩΡΥΣ ΑΥΤΩ¹¹ ΥΠΟΤΑ¹² ΟΜΤΑΧΕ
ΡΟΝΤΑΚΕΔΓΑΛΙΟΜΕΝΟΣ ΣΙΚΙΝ
ΕΤΙΕΚΔΤΟΝ¹³ ΙΤΟΔΕΟΚΕΡΟΣ ΟΤΑΝ
ΕΚΤΙΣΤΙΝ ΒΔΛΓΔΑΡΙΣΤΙΚΙΓΟΡΕΛΕΜ
ΠΡΙΚΙΓΤΙ¹⁴ ΙΝΔΙΚΤΙΟΝΟΣ ΤΕ

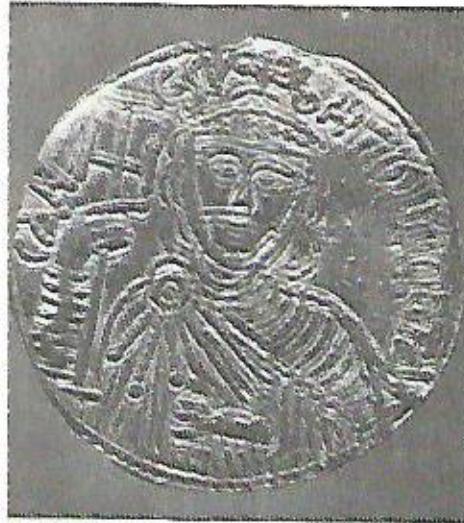
57 numaralı yazıtın kopyası (Beşevliyev'ten)
Alttan 2. satırın sonunda: sigor elem

Bagatur Han sikkesi
(Beşevliyev'ten)

Bagatur Han sikkesi
(Beşevliyev'ten)

Omurtag Han madalyonu
(Beşevliyev'ten)

Omurtag Han madalyonu (Beşevliyev'ten)

Jupan Sivin yaztı
(Beşevliyev'ten)

Fiyatı: 1000 Lira

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA - 1987